

Csörsz Rumen István

„...MELYBEN A DAL MEGFOGANHAT”

Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás

Megtisztelő, hogy Arany János születésének 200. évfordulóján mind Nagyszalontán, mind a Magyar Tudományos Akadémián megemlékezhettem a költő dalgyűjteményéről – egy olyan esztendőben, amely egyúttal Kodály Zoltán tiszteletéről is szól. Ő és Gyulai Ágost voltak a *Dalgyűjtemény* első kritikai kiadásának társszerzői,¹ s mindazt, amit ma erről a kéziratról egyáltalán tudunk, szinte kizárólag tőlük és általuk tudjuk. Utánuk újat mondani jóformán lehetetlen, mégis meg kell kísérenünk, mivel a gyűjteményből új kritikai kiadást készítünk Rudasné Bajcsay Márta (MTA BTK ZTI) zenetörténész kollégámmal. Célunk, hogy a *Dalgyűjteményt* mint zenei és szöveges kontextusok fontos emléként mutassuk be, sok új összefüggést feltárva a magyar népköltéssel és közköltéssel, de legalább annyira figyeljünk arra, hogy a hangjegyes kézirat épp Arany János munkája, s az ő emlékeit rögzíti, ilyenformán a saját életművének is része.

Arany János 1874-ben, illetve az ezt megelőző években készítette kottás kéziratát, a címlap szerint Bartalus István felkérésére, bizonyosan korábbi vázlatok letisztázásával. A költő ugyanis jártas volt

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa, Lendület-csoportvezető. A tanulmány az OTKA-NKFIH 104758. és 108503. sz. pályázata keretében készült a nagyszalontai és akadémiai előadások ötvözeteként. Külön köszönet Szalay Olga, Tari Lujza, Tarjányi Eszter, Paraizs Júlia, Hevesi Andrea, Asztalos Emese, Bándoli Katalin és Hász-Fehér Katalin segítségével.

1 *Arany János népdalgyűjteménye*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: KODÁLY–GYULAI).

a kottaírásban és a muzsikában, zenei emlékezete legalább olyan kiváló lehetett, mint a szöveges memóriája.² Azokat a népi és társasági dalokat írta itt össze, amelyekre gyermek- és ifjúkorából emlékezett, tehát jórészt az 1820–30-as évekből, legalább húsz év dalélményeiből válogatott, noha egy-két későbbi is akad köztük. Az összehasonlító repertoárvizsgálatok ezt a törekvést egyértelműen igazolták, hiszen a feljegyzett dallamok és szövegrészletek pontos párhuzamait megtaláljuk a reformkor magyar kéziratos és nyomtatott közköltészetében, illetve hangjegyes emlékeiben.

Csalóka tehát az 1874-es dátum, hiszen Arany tudatosan szűrte ki az újabb emlékeket, de még az 1848–49-eseket is.³ Így a gazdag zenei és szöveges forrás épp azokat a korai szellemi impulzusokat teszi (legalább részben) megragadhatóvá, amelyekről oly keveset tudunk: a nagyszalontai gyermekkort és a debreceni diákéveket, illetve a vándorszínész-korszakot. Méltó párja a *Bolond Istóknak*,⁴ s bár módszerei eltérnek at-

2 Erről legutóbb lásd TARI Lujza, *Gitár és „tambura”: A „hangzó művészet” Arany János életművében = „Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2017, 67–88.

3 Ezt a koncepciót a szakirodalom nagy része osztja, L. KECSKÉS András új könyve – *Arany János, a gitáros muzsikás*, Miskolc, MBE, 2017 – azonban tágabb értelmezési tartományt jelöl ki a gyűjteménynek. Szerinte Arany a teljes életpályájáról válogatott össze zenei dokumentumokat, tehát az 1840–50-es évekhez vagy a későbbiekhez is ugyanolyan hitelű forrásnak tekinthető. Természetesen nem zárhatjuk ki ezt sem (hiszen szubjektív gyűjteményről van szó), de tény, hogy az anyag ellenőrizhető része már jól adatolható az 1840 előtti forrásokból, a kivételek száma pedig nem korfüggő alkotásokat érint, hanem pl. a gyermekfolklórt, amelyről eleve nagyon kevés adatunk van a Kiss Áron-féle antológia előttről. Arany felvette ugyan a *Dalgyűjteménybe* a *Nemzetőr dal* Fónagy József-féle megzenésítését, tehát egy olyan alkotást, ami több szempontból is kakukktójas (saját vers és tagadhatatlanul 1848-as vonatkozású, tehát a tervezett időkörön kívüli), de ezt egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy Fónagy talán egy Szalontán elterjedt dallamból alakította ki saját verzióját, a zenei nyersanyag tehát korábbra vezet. Erről lásd TARI Lujza, *Magyarország nagy vitézség: A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1998, 130–131. Másrészt Arany bizonyára nem akarta veszni hagyni az értékes zenei és szöveges relikviát – a vers Magyarországon csak 1848–49-ben jelent meg eredeti szöveggel és címmel, a későbbi kiadások zöme a szabadságharcos utalások mellőzésével, *Szabad hajdu* dalaként közölte, autográf kéziratként pedig éppenséggel csak az itteni kezdő strófa maradt fenn – a vers keletkezése után 26 évvel!

4 Erre már Kodály előszava felhívja a figyelmet, KODÁLY–GYULAI, i. m., 9–10.

tól, időbeli közelségük (a II. ének épp 1873-ban, a *Dalgyűjtemény* előtt egy évvel született) könnyen teremthet áthallásokat. Arany azonban nem törekedett teljességre a dalok összeírásakor, hiszen a tanulmányaiiban és szépirodalmi munkáiban megbúvó idézetek jelzik,⁵ hogy repertoárja sokszorta nagyobb lehetett. Hogy miért épp ezeket a dalokat választotta ki gyűjteménye számára, jószerével csak találgatni tudjuk. Tanulmányom aligha adhat választ bármilyen kérdésre, de a kérdések számát szívesen szaporítom.

Letésem a lantot – felvésem a gitárt

A legnagyobb homály a *Dalgyűjtemény* előkészületeit övezi. Arany sehol nem tesz róluk említést levelezésében vagy más írásaiban. Ha Bartalus István valóban szerepet játszott abban, hogy a költő munkához látott, nem kellett levelezniük, hiszen könnyen találkozhattak személyesen az Akadémián. Bartalus például tudott a zongoravásárlásáról, s „szerecsés vételnek” minősítette.⁶ Mások előtt, úgy tűnik, Arany titkolta a dolgot, sőt Bartalus is csak megismerkedésük után évekkel értesült arról, hogy a költőnek komolyabb zenei ismeretei volnának.⁷ Elbeszélése nyomán Tari Lujza fontos fordulópontnak nevezi azt, amikor 1870 táján a költő mégis elárulta barátainak, hogy valaha gitározott, ők pedig a következő János-napra meglepték egy új hangszerrel.

A hetvenes évek elején egyszer nevenapján felemlítette, hogy diák-korában tudott s talán még tudna is gitározni. Salamon szerzett neki egyet; később fia, Bartalus segítségével, egy jobbat. (A Salamonét Arany László özvegye a Kisf. Társ. ereklyetárába tette le. 1944-ben, az ostrom alatt, eltűnt.) Bartalus azt írja, hogy akármelyik népdalunkat rögtön el tudta játszani.⁸

5 Ezek bőséges (de még tovább bővíthető) gyűjteménye: *uo.*, 175–177.

6 Arany János Ercsey Sándornak, 1866. júl. 11. = ARANY János *Levelezése (1866–1882)*, kiad. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015 (Arany János Összes Művei, 19; a továbbiakban: AJÖM XIX), 29.

7 TARI, *Tambura és gitár...*, i. m., 69.

8 ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1; a továbbiakban: AJÖM I), 529. Nagy József vissza-

A hangszer nagy örömet okozott neki kései, beteges éveiben. Felesége leveléből tudjuk, hogy még 1880-ban is, amikor már jóformán munkaképtelen volt, „[e]gyedüli élvezet a pipa és a gitár, mivel a napot nap nap után leélheti”.⁹ Ercsey Sándor egy szintén 1880-as margitszigeti találkozás kapcsán említi, hogy Arany épp gitározott, amikor belépett hozzá.¹⁰ A költő egy tréfás német versikében is megörökítette magát gitárosként:

Magamról

Auf der Margarethen-Insel
Raucht Tabak der alte Pinsel
Spielt Gitarre, mit Gewinsel
Und vergendet seine Zinsel¹¹

Szalontai tisztelője, Nagy József 1882 őszén, kevéssel a költő halála előtt járt nála otthonában. A dalok és a gitározás asszociatív nyelvét ekkor is élénken és derűsen beszélték a régi barátok:

Benyitván hozzá, a megöszült, megtört embert karszékben ülve találtam családjá által környezve. Mindjárt így szólott hozzám: „Kedves Öcsém, amint látom, velem együtt penzióban van.” „Látom – folytatá néhány perc múlva – a jegenyefa tetejében nem feketében, hanem fehérben ül a holló!” „Értem a célzást” – felelém. Midőn hajdan Arany e kedves nó-

emlékezése is arra utal, hogy Arany gitározott neki; *uo.*, 530. – A Kisfaludy Társaság Ereկlyetárában őrzött, jelenleg lappangó hangszerről egyelőre nincs birtokomban kép, de leírás igen: „Ott látjuk az ereklyék közt a »tamburás öreg úr« hangszert, egy csinos, gyöngyház-berakásos, hathúrú gitárt, melyet Peter Teufelsdorfer készített »in Pest«.” KÉKY Lajos, *A Kisfaludy Társaság ereklyetára*, Könyvbarátok Lapja, 1(1927)/1, 52–56, itt: 55. Teufelsdorfer Péter (1784–1865) a legismertebb hangszerkészítők közé tartozott, nevéhez fűződik az arpeggione (gitárcselló) egyik típusának feltalálása. Ausztriában több gitár fennmaradt a munkái közül. Úgy tűnik, halála után is maradtak eladó példányok a pesti műhelyben.

9 Arany Jánosné 1880. febr. 18-án írt levele Rozvány Erzsébetnek, idézi AJÖM XIX, 888.

10 *Uo.*, 898.

11 ARANY János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, 6; a továbbiakban: AJÖM VI), 210.

táját¹² előtte dalolgattam, akkor még a haja is fekete volt, de most már az idő bemeszelte. Arany nem soká kedves hangszerét, a gitárt kezébe vette, s kevés ideig gitározott. Gyöngélkedő neje meghatva, örömköny-nyekkel telt szemmel mosolyogva mondá: „Janit ily jó hangulatban rég nem láttam, hogy gitározzék.”¹³

Arany László szerint ugyancsak átszínezték ezt az időszakot a zenei és a szöveges emlékezet memóriapróbái. A tanulmány vége felé látni fogjuk, miért fontos ez.

A *Bolond Istók* Második éneke (1863/73) tesz rá utalást, hogy a félig-képzelt vereshős már Debrecenben játszott hangszereken, sőt szerzeményei is voltak. Ezt azonban az olvasók nem feltétlenül kötötték össze a költő személyével, holott e sorok mögött valós információk bújnak meg Arany zenei tudásának rétegeiről s az ezzel kapcsolatos pályaeértelmezésről. A sokat idézett 55. strófa:

Zenét már csak *dilettans* módra űzte;
Elpöngeté a zongorát, gitárt,
A hangjegyet lassacsán elbetűzte,
Hallása jó volt és ütemre járt,
Lelkében a hangot jól összefűzte,
Még *componált* is (megbocsásson e szó)
De nem készült – cigánynak *ex professo*.¹⁴

12 A dal lehetett például ez: „Jegenyefa tetejében magasan / Két holló ül feketében, gyászosan, / Mikor az a jegenyefa kivirít, / Akkor leszek, akkor leszek, kedves rózsám, a tiéd.” Pl. ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, 2, Pest, Magyar Mihály, 1847, 246. sz. A szöveg itt a *Hóttul fehér a gyöngyösi hegytető*, ill. *Magasan repül a daru, szépen szól vándorstrófák társaságában szerepel*, a metrum pedig jellegzetesen azonos a *Még aszondják a kapások* (*Dalgyűjtemény*, I, 6. sz.) és ezáltal Arany Rákócziné c. balladájának versformájával, vö. Csórsz Rumen István, „*népdalunk után indulva...*”: *Arany János nép- és közköltési mintáiból*, Napút, 19(2017)/6, 181–198. Egy másik, Színi Károlynál (148. sz.) is szereplő daltípus is szóba jön, ugyanennek a nyitóképnek a variánsa, feltehetőleg ez az eredeti: „Jegenyefa tetejében / Két holló ül feketében, / Gyászruhája engem illet, / Mert a rózsám már nem szeret, / Az én kedves rózsabimbóm, galambom.”

13 NAGY József, *Nemzet*, 1(1882), okt. 27.

14 ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, 3), 180.

Arany bizonyára nagy hasznát vette a gitárnak (akárcsak a zongorának) akkor is, amikor kottákat írt. Azért nem rögtön a *Dalgyűjteményt* említem, mivel szinte bizonyos, hogy ennek a kéziratnak már voltak előzményei, s gondos, utóválogatott tisztázatnak tűnik.¹⁵ Ez magyarázhatja a kották megelégedően kis hibaarányát, a gitár melletti kottázás pedig a hangszeres ritmizálását. Arany a cédulákra írt kottavázlatait senkinek sem mutatta meg, még Bartalusnak is csak 1882-ben, a halála előtt fél évvel a saját szerzemények egy részét, aki lemásolta és visszaadta a cédulákat. Mostanáig nem is kerültek elő, feltehetőleg a Voinovich-villa bombatalálatakor veszttek oda.¹⁶

A *Dalgyűjtemény* előtti egyetlen (!) autográf kotta, amit Arany Jánostól ismerünk,¹⁷ némiképp más célt szolgált, de fontos előzménynek tartom. Szénfy Gusztáv zenetudós *A magyar nemzeti versidom* két régi magyar szövegidézetének dallamát kérte a költőtől 1858. november 11-én,¹⁸ tehát 16 évvel a *Dalgyűjtemény* előtt. Arany 1859. január 8-án elküldte neki a két dallamot, de ezeknek csak a pizkozata maradt ránk a kérő levél hátoldalán. A *Szánja az Úristen híveinek romlását* kezdetű ének még 1566-ból való, Szegedi Gergelynek tulajdonítják.¹⁹ Arany korában már régiségnek számított. Az általa feljegyzett dallam ráadásul nagyon tanulságos. Már a 16. században két fő típusra vált szét a rokon versformájú (13, 13, 6, 6, 7-es), ún. Sztárai-strófás énekekhez társuló dallam. Az egyik ágat a *Bocsásd meg, Úristen közkeletű melódiájának rokonsága* alkotja, a másikat – amelyhez az Arany-féle tartozik – szintén már a 16. században használhatták, főként *Megszabadultam már én az testi haláltól* kezdettel, amire Szegedi éneke nótajelzésként hivatkozik. Korabeli lejegyzése mégsem maradt ránk, csak a 18. századi énekeskönyvekben jelent meg (pl. 1744,

15 A *Dalgyűjtemény* eredetileg különálló lapokból állt (Arany bizonyára folytatni szerette volna), csak Bartalus István köttette be. Sztankó Béla, Bartalus tanítványa maga vitte a könyvkötőhöz még az 1880-as évek elején. KODÁLY–GYULAI, i. m., 142.

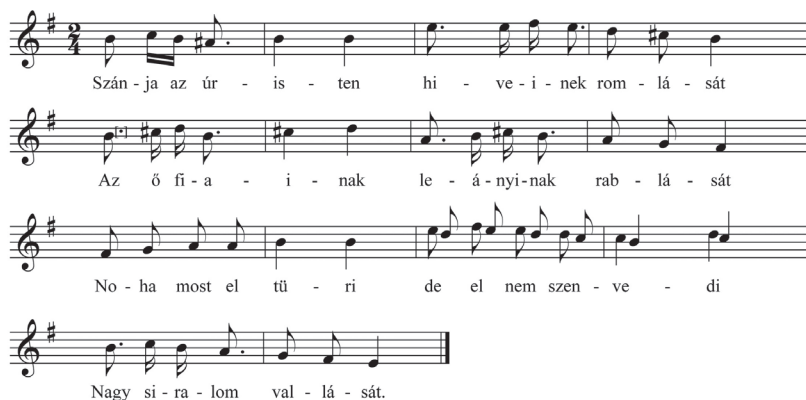
16 Voinovich Géza tudni véli (Bartalus utalását megerősítve), hogy Arany „[s]ok régen hallott népdalt lejegyzett diribdarab papírokra, melyeket ő maga vonalazott meg, kék plajbásszal”. AJÖM I, 529. Ilyen kottacédula egyelőre sehonnán sem került elő az Arany-hagyatékból.

17 A versidom-tanulmány hangjegyes ritmusképletei azonban már önmagukban nagyon elmélyült zenei ismereteket tükröznek.

18 Szénfy Gusztáv Arany Jánosnak, 1858. nov. 11. = ARANY JÁNOS *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. JÁNOS, Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei, 17; a továbbiakban: AJÖM XVII), 244.

19 RPHA 1300. (<https://rpha.oszk.hu>)

Kolozsvár; 1774, Debrecen).²⁰ Hogy Arany honnan ismerte, sajnos nem tudjuk, mivel a válaszevél szövege nincs meg. A versidom-tanulmányban külön hangsúlyozza, hogy „dallamát is jól ismerem”.²¹

A másik dallamot a *Dalgyűjtemény*ben is rögzítette (I. 81. sz.), szinte pontosan egyező dallamívvvel, de más hangnemben, apró eltérésekkel, s valószínűleg külön is elénekelte Bartalusnak, mivel bekerült a kéziratok másolatok közé.²² A Szénfy-levélben idézett strófa Gyöngyösi István *Porából megelégedett főnix* című eposzának egy szakasza (*Keménynek csendesén ballag paripája*).²³ A *Dalgyűjtemény*ben ez másodikként szerepel, a nyitó versszak viszont több más forrás tanúsága szerint állandóan idekapcsolódott: egy magányos részlet Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás* című eposzából. Arany a Gyöngyösi-strófát a versidom-tanulmányban olyan darabként említi, amit Debrecenben még énekelni

20 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, 1), 100. sz.

21 ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idom* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, kiad. S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár: Források, 4), I, 308.

22 *Jöszte velem jöszte vitéz a csatára*, „Arany J. után” = Bartalus István kézírata, I, 2–3; C-dúr.

23 Bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*, Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 69–74.

hallott.²⁴ Ez a szempont tökéletesen egyezik azzal, ami szerint Arany a *Dalgyűjtemény* anyagát összeállította.²⁵

A

Ke - mény - nek csen - de - sen bal - lag pa - ri - pá - ja
Két sü - tes - sel je - gyes a job - bik po - fá - ja

B

Jösz - te ve - lem, jösz-te, vi-téz a csa - tá - ra
Frecs - csent tö - rök vé - re lo - vá - nak fá - - - - rá - ra

A

O - láh or - szá - gi ló mu - tat - ja for - má - ja

B

Hogy itt volt a ma - gyar, kit vár-ná - nak má - ra

A

Taj - té - kos zab - lá - ját rág - do - gál - ja szá - ja.

B

A tö-rök - tö - rök -ből ké - szült va - cso - rá - ra.

A Szénfynek küldött két kotta arra utal, hogy Arany emlékezetét már ekkor olyan hiteles kútfőnek tekintették, mintha megtalálták volna e dallamok korábbi lejegyzését. Ezt tükrözi a Rozvány Györggyel váltott levél is (1861), aki a *Hallgassátok meg, magyarim* kezdetű Rákóczi-búcsúdal kottáját küldte el neki, hiszen tudott arról, hogy a nagyszalontai Kenéz Péter (református egyházgondnok) már 1848 előtt tollba mondta a szöveget Aranynek.²⁶ Fábián Pista balladájának közlésén túl (lásd

²⁴ Idézi: *uo.*, 69.

²⁵ Az A jelű dallam a Szénfy-levél változata, a B jelű a *Dalgyűjteményé*, egységesen G-dúrba transzponálva, eredeti ritmizálással, de modern kottaszárazással.

²⁶ Ezt Arany talán azért nem vette fel a *Dalgyűjteménybe*, mert valóban nem ismerte ifjúkorában. Kenéztől csak a szöveget jegyezhetette fel (Thaly szerint: kapta), de a dal-

alább) nem tudjuk, hogy a költő másnak is küldött-e korábban dallamokat vagy dalszövegeket, nem tudjuk, de meglepő módon a Zsasskovszky Ferenc-féle nyomtatott énektárakban felbukkan néhány olyan dal, amelyeket csakis Arany 1874-es kéziratából ismerünk.²⁷ Ilyen például a *Szathmáriné háza vége lekopott* kezdetű csúfoló (I. 8. sz.):

Szathmáriné háza vége lekopott,
Oda mene Balog Ferkó, kopogott
Ne bántsa kend édes anyám, nem lopott
A más este tököt ígért, azt hozott.
csókot

Ennek előfordulását Zsasskovszkynál nehéz mással magyarázni, hiszen jóformán invariáns szövegről van szó. Aranynak viszont 1863-ban például Szabó Sámuel is felajánlotta friss erdélyi gyűjtését (benne balladákat!),²⁸ tehát – a versidom- és a *Naiv eposzunk* tanulmány, valamint a Fábíán Pistáról szóló népballada közlése (1851, 1853)²⁹ óta – közhírré lehetett Arany népköltészeti érdeklődése.

lamot nem, azt majd csak Rozvány küldte el neki. Az Aranytól továbbított változatot kiadta: THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, Pest, Ráth Mór, 1872, II, 316–320. Thaly már Rozvány (rövidebb) közlésére is hivatkozhatott. A levél kiadása: AJÖM XVII, 628–631.

27 Gyulai Ágostnak is feltűnt egy ilyen meglepő egyezés az I. 84. sz. dal (*Én szerettem. Szép volt Jette*) kapcsán; KODÁLY–GYULAI, *i. m.*, 142.

28 „Főoskolánk önképző társulata már régebben gyűjt népdalokat és mondákat. Gyűjtését igyekszem hovatovább mind terjedtebbé, több oldalúvá tenni; szándékunk: mielőtt 8–10 nyomtatott ivre való összegyűl világelébe [!] bocsátani. Addig is némileg mutatványul, és hogy az irodalom is tudjon valamit rólunk időnként a becsesebb darabok közül küldözhetek, ha János Bácsi használhatja őket.” Szabó Sámuel Arany Jánosnak 1863. ápr. 21. = ARANY János *Levelezése (1862–1865)*, kiad. Új Imre Attila, Bp., Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Arany János Összes Művei, 18; a továbbiakban: AJÖM XVIII), 306–308, itt: 307. Szabó Sámuel ugyanebben az időszakban Bartalussal is kapcsolatban állt, kéziratában jó néhány dallam gyűjtőjeként szerepel.

29 A szövegközlés kis jegyzettel Vahot Imre Remény című folyóiratában jelent meg 1851-ben, majd szintén Arany névmegjelölésével az 1853-as *Kecskeméti Naptárban*. Kiadása: KODÁLY–GYULAI, *i. m.*, 169, jegyzetek: 171.

Gyűjtés vagy gyűjtemény?

Vajon milyen lépcsők vezetnek még a *Dalgyűjtemény* kialakulásához? A Szénfynek küldött kották egyrészt jelzik, hogy Aranynek volt némi hangjegyző rutinja, s noha diákévei óta nem sokat fejleszthette, de az alapszintet biztonságosan őrizte. Másrészt szinte kizárt, hogy ne lett volna saját kéziratos versgyűjteménye Debrecenben, olyannyira hozzátartozott ez a kollégiumi kultúrához. A visszahúzódó, már gyerekként verseket író ifjú nem nélkülözhetette az ilyen segédletet. Mindazáltal sosem említi, s nem maradt ránk olyan forrás, amiről egyértelműen állíthatnánk, hogy a diák Arany kézírása volna.³⁰ Ám ha mégis volt ilyen gyűjtemény a keze ügyében, jó szolgálatot tehetett a régi dalrepertoár felidézéséhez. Nem feltétlenül csak saját kéziratai jönnek szóba: az Akadémián bármikor hozzáférhetett azokhoz a forrásokhoz, amelyekből Erdélyi János a *Népdalok és mondák* három kötetének anyagát válogatta (1846–1848). E kollekcióban 1830-as évekbeli debreceni kéziratok is voltak, melyek épp akkoriban keletkeztek, amikor költőnk a diákéveit töltötte a kollégiumban. Összeírásukat és beküldésüket az ottani tanárok szervezték. A szorosabb kapcsolatra utaló feltételezéseket félretéve is jó esélye van annak, hogy Arany tudott e füzetkék készítéséről, ismerhette a feljegyzőket és ezáltal a Tudós Társaság akkori gyűjtőfelhívását.³¹ Feltehetőleg az Erdélyi-féle Kisfaludy társasági kezdeményezés híre is eljutott hozzá (1844), de nem érezte szükségét, hogy ő is küldjön be anyagot – ellentétben hajdani debreceni diák-társával, a „népköltőként” elhíresült Szakál Lajossal, aki Békés vármegye ifjú aljegyzőjeként már részt vállalt a gyűjtésből.³² Igaz, őt Erdélyi János személyesen ismerte és biztatta is e munkára.

Amikor tehát Arany János a tollát kottaíráshoz emelte valamikor 1870 táján, tisztában kellett lennie azzal, hogy nemzedékének folklórtudá-

30 Vö. Csörsz Rumen István, *Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium = Hazám tudósi...*, i. m., 9–36, itt: 17–27.

31 Uo. A költő többször utal rá, hogy minden iratát Debrecenben hagyta, amikor szí-nésznak állt. A *Bolond Istók* II. éneke ezt azzal egészíti ki, hogy utóbb elküldték neki a csomagjait, ő viszont szisztematikusan elégette a régi verseit, talán a daloskönyvét is. Ez utóbbit természetesen nem szabad konkrét életrajzi ténynek tekinteni, de az akkori iratok lappangására némi magyarázattal szolgál.

32 Az általa beküldött anyag (MTA KIK Kézirattár RUI 8r 206/19) meglepően kevés párhuzamot kínál a *Dalgyűjtemény* repertoárjával.

sa már nyilvánosságot kapott. Az 1818-tól felvirágzó Hasznos Mulatságok „köznépi dallai” – a Toldy-féle *Handbuch* népdalfejezetének elsődleges forrása –, a sárospataki *Érzékeny és víg dalok* (1826, 1834), majd Kecskeméthy Csapó Dániel *Dalfűzérkéi* (1844–1846) már hasonlóan egyes képet adtak az értelmiségi folklórról (valódi népdaloktól a közköltészeti repertoáron át a műdalokig), mint Erdélyi János *Népdalok és mondák* című antológiája (1846–1848). Arany a dalkézirat néhány szövegénél csupán annyit jelölt: „folytatását lásd Erdélyinél”; a versidom-tanulmány népi példaanyagának zöme szintén megtalálható itt, így visszakereshető volt a nagyközönség számára. A *Dalgyűjtemény* fejezetcímei ugyancsak Erdélyi köteteire emlékeztetnek (pl. „Népdalok és rokon”), tehát módszertani rokonságot is vállalt vele. Nem kizárt, hogy valaha mégiscsak tett Erdélyinek olyasféle ígéretet, hogy saját dalkincsét is megőröki.

1861-től a Kisfaludy Társaság újból országos népköltési gyűjtést kezdeményezett, Gyulai Pál vezetésével. Ha hozzávesszük, hogy ez idő tájt hagyták el a nyomdát Mátray Gábor (1852–1858),³³ Színi Károly (1865),³⁴ sőt már Bartalus István (1861)³⁵ első kottás népdalalbumai is, még inkább elgondolkoztató, hogy miért vágott bele Arany egy hasonló profilú, de mai értelemben műkedvelő dalkézirat lekottázásába. Láthatólag nem akart versenyezni e roppant zenei és szövegbankokkal, bár Színi Károly (1829–1896) kötetével nagyon sok rokon vonást megfigyelhetünk. Ő sem volt hivatásos zenész, a dalokat könnyű hangnemekben, praktikus szempontok szerint adta ki. Előszavában a zongorakíséretes népdalkiadásokat elhibázottnak tartja, szerinte az éneklés az egyetlen hasznos szempont, a közönség nagy része pedig nem tud zongorázni. A kötetek anyaga sok párhuzamos dallamot és szöveget őriz Aranyéval, bizonyára részben éppúgy az 1840-es évekből örökölte tovább azokat. A mindkettejükénél jóval idősebb Mátray Gábor (1797–1875) zongorás dalfűzeteinek eredeti, kéziratos gyűjtőlapjai is fennmaradtak, s az anyag egészen a 19. század elejéig visszanyúl, értékes provenienciadatokat szolgáltató jegyzetekkel.³⁶ Bartalus István kéziratos gyűjtemé-

33 MÁTRAY Gábor, *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye*, I–III, Pest, 1852, 1854, 1858.

34 SZÍNI Károly, *A magyar nép dalai és dallamai*, Pest, 1865¹, 1872².

35 BARTALUS István, *101 magyar népdal*, Pest, 1861.

36 A gyűjteményt a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi Abafi-Aigner Lajos hagyatékának részeként, EA 2969.

nye³⁷ sokkal naprakészebb, hiszen az 1860–70-es évek gyűjtéseit őrzi – leszámítva az Almási Sámuel drági református lelkész kottás kézírataiból másolt, 1830–40-es évekbeli anyagot, illetve az Aranytól kapott régiségeket. Bartalus kéziratát a saját erdélyi gyökereivel magyarázható székely repertoár, továbbá a borsodi és gömöri gyűjtőutak anyaga is egyedivé teszi a többi felsorolt albumhoz képest. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy e kiadványok is olyan kéziratokon alapulhattak, amelyek a közreadók ifjúkorának ízlését tükrözték, tehát megjelenésüknél legalább egy-két (s néha több) évtizeddel korábbi dalokat. Ha Arany bármelyikbe belelapozott, lépten-nyomon ismerős dalokba botlott. Ugyanakkor bizonyára tudta, hogy némely, általa ismert dalt úgysem adnák ki stiláris vagy egyéb okokból. Ezek aránya talán emiatt is oly magas a *Dalgyűjtemény* I. fejezetében, hiszen mégsem akarta veszni hagyni őket. A szövegekből csak egy-két szakaszt közölt, a dallamokból pedig feltehetőleg csak azokat írta le, amelyekben teljesen biztos volt.

Ha nem a szakszerű kiadványok kiegészítése inspirálta (ahogy Erdélyi néhány beküldőjét), akkor valamely személyes kapcsolat vagy előkép lebegett a szeme előtt? Vajon ismerte-e 1868-ban elhunyt régi barátjának, Tompa Mihálynak 1844-ben készült kis kottás *Dalfüzérét*?³⁸ Petőfi talán valóban látta e hangjegyes füzetet 1845-ben,³⁹ de Aranyról ezt nem állíthatjuk. A gyűjteményt a Péchy család tagjai őrizték a 20. századig, s Pogány Péter feltevése szerint már 1846-ban az ő birtokukba került, pontosabban: *náluk maradt*, mivel Tompa korábban az ő házitanítójuk volt, ekkortól viszont lelkészi hivatalt vállalt Bején. Noha a kottás kézirat így nem lehetett Tompa Mihály keze ügyében, de ettől függetlenül megemlíthette Aranynak találkozásai alkalmával, például 1852 februárjában Nagykőrösön.⁴⁰ Az sem kizárt, hogy másik, hasonló kézírata is volt, mint ahogy a *Dalfüzér*ből is készült egy 1841-es, kotta nélküli változat. A *Dalfüzér*nek van néhány közös darabja a *Dalgyűjte-*

37 A kétkötetes kézirat lelőhelye: MTA BTK Zenetudományi Intézet könyvtára.

38 OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3237. Kiadása gazdag jegyzetanyaggal: *Dalfüzér 1844: Tompa Mihály kézíratos, kottás népdalgyűjteménye*, kiad., utószó POGÁNY Péter, TARI Lujza, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988.

39 *Uo.*, 94–95.

40 Arany Ercsey Sándornak, 1852. febr. 28. = ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, 16; a továbbiakban: AJÖM XVI), 27–29, itt: 28.

ménnyel (pl. *Nincsen kedvem, elvitte a gólya; Azt szokták szememre vetni; Végigmentem egy embernek az udvarán* stb.). Ezeket jószerével mindenki énekelte akkoriban, tehát nem feltétlenül egymástól kellett megismerjék, de a stílári rokonság szembeötlő.

Arany tiszttában volt Tompa zenei érdeklődésével, hiszen a szalontai Fónagy / Fónyad József (aki a *Nemzetőr* dalt először megzenésítette) dallamot írt a költőtárs *A gólyához* című verséhez is; a kottát elküldte Tompának, de 1852-ben elkobozták tőle, s máig nem került elő.⁴¹ Ide tartozik az a tréfás gesztus is, amikor Tompa 1855-ben egy kottás ütemet szúr be levelébe, kisfiának kiáltozását rögzítve hangjegyekkel.⁴² Ez arra utal, hogy egymást zeneértőnek tartották, noha írásban nem cseréltek eszmét ilyen kérdésekről. Mivel a költőtriász harmadik tagja, Petőfi közismerten zene-idegen volt, közös találkozásai alkalmával Arany és Tompa inkább fordulhatott az énekléshez, netán valamelyikük kottás füzetének fellapozásához. Talán a *Szegény Miska sírkövére* című versben (1869) is erre utalnak Arany ironikus szavai:

Hát jól van így, amice Tompa:
Én skártba, te végnyugalomba;
S ha nem pönög lantunk, gitárunk,
A varju sem károg utánunk.⁴³

Arany természetesen sok más értelmiségi daloskönyvét megismerhette. Szülővárosából származott például Szalontai Madass Sándor, aki az 1840–50-es években írta össze kottás gyűjteményét.⁴⁴ Némely darab itt is közös a *Dalgyűjteménnyel* (*Amely leány sokat szeret; Az ér mellett ült a gyermek; Ó, nagy egek, rátok apellálok; Bécs várostúl nyugatról keletre; Miről apám nagy búsan szólt* stb.). Nagykőrösön ugyan nem

41 Tompa Mihály Aranyinak, 1852. máj. 20. = *uo.*, 53.

42 Tompa Mihály Aranyinak, 1855. szept. 28. = *uo.*, 620–621, itt: 620.

43 AJÖM VI, 145.

44 Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Ms. 1531. Hogy Madass Sándor valóban Szalontán írta-e össze a gyűjteményt, vagy csak származási előnévként tünteti fel, nem tudjuk. A kéziratot Gálos Rezső (akkor még kolozsvári tanárjelöltként) a Székelyföldön, Bibarcfalván találta. Meglehet, hogy Madass Sándor e környékre került egyházi vagy hivatali szolgálatba, ezzel együtt a daloskönyv még készülhetett a szülőföldjén.

beszélhetünk aktív zenélésről, de Arany még a Pestre költözése után is kapcsolatban állt a hivatalosan megalakult Nagy-Kőrösi Dalárdával, amely tiszteleti tagjának választotta 1860. november elsején.⁴⁵ A kórus a már említett Nagy József vezetésével működött, s vezetőségének egyik, Arany díszoklevelét is szignáló tagja, Nyizsnyay Gusztáv ekkor elismert gitáros és dalszerző volt az Alföldön. L. Kecskés András alighanem jogosan veti fel, hogy Aranynak legalább érintőlegesen ismernie kellett Nyizsnyay munkásságát, s mivel a gitárművész 1858-ban költözött Nagykőrösre, 1860-ig személyesen is módjuk volt találkozni.⁴⁶

Zenekedvelőként, netán éneklőként viszont kevesen ismerhették Aranyt. Nagykőrösi tanártársa, Mentovich Ferenc azonban köztük is kiemelkedő szereppel bírt, később még lesz róla szó. Érdekes egybeesés, hogy Mentovich az 1860-as években kapcsolatba került az erdélyi származású Bartalus Istvánnal (székelyföldi gyűjtőútját segítették fiaival).⁴⁷ Akár ő is Bartalus figyelmébe ajánlhatta Arany daltudását – hiszen testközelből ismerte –, s biztathatta, hogy érdeklődjön nála e témát illetően. Mivel nem tudjuk pontos dátumhoz kötni Arany és Bartalus személyes (szerkesztésen túli) kapcsolatát,⁴⁸ ezt az előzményt sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Fontos adalék lehet ehhez, hogy Bartalus a Koszoru ha-

45 Az oklevél szövegét idézi: AJÖM XVII, 915.

46 L. KECSKÉS, i. m., 102–103.

47 A *Bartalus-kézirat* számos adata jelzi az együttműködést, pl. I, 326–327 (Mentovich fia a segítő), 391–395. Az egyik dal (*Fáj, fáj*; 394) csaknem azonos dallammal szerepel, mint Arannál. Az Arany Jánosnak szintén balladákat küldő Szabó Sámuel neve ugyancsak felbukkan a kéziratban, tehát ő is adott át Bartalusnak saját gyűjtésű népdalokat (pl. I, 258–274; 349–390 stb.).

48 Bartalus 1863-ban publikált először a Koszorúban (I. 19). Jórészt zenekritikákat, koncertbeszámolókat közölt, például a Tinódi-estről is, ami az egyik első „régizenei” műsorok egyike volt a 19. századi Magyarországon. Brassai Sámuel is 1863-ban említi levelében Bartalust egy küldeményre választ kérve tőle Arany által, vö. AJÖM XVIII, 313. Hogy korábban ismerték-e egymást, nem pontosan bizonyítható, de tény, hogy 1852-ben (más forrás szerint 1851 márciusában) Bartalus zongorakoncertet adott Nagykőrösön, tehát elvileg találkozhattak Arannyal és Mentovichsal is, sőt Szőnyiné Szerző Katalin szerint „[a] koncertet követő díszvacsorán Arany János volt a »hangversenyzőművész« asztalszomszédja, s az első beszélgetés mindkettőjük számára évtizedekre szóló barátság és szövetség kezdetét jelentette”. SZŐNYINÉ SZERZŐ Katalin, *Arany János „koszorús” zenészbarátja, Bartalus István*, Parlando, 2017/2, www.parlando.hu/2017/2017-2/Szonyine-Arany-Bartalus.pdf, (2017. 05. 03) 1. Ennek forrása Bartalus visszaemlékezése lehet: *Emlékezés Arany Jánosra*, Pesti Napló, 44(1893), 137. sz. (máj. 14.).

sábjain hosszas vitába keveredett Zimay Lászlóval, s 1864-ben indulatosan így fogalmazott: „engem viszont a Koszoru szerkesztősége támogat (tehát Arany titkon nagy zeneértő)”.⁴⁹ Vagyis noha örül Arany zenei ismereteinek, de ezeket csak *sejti*, nem *tudja*. A posztumusz Arany-dalfűzér kiadásának előszavában Bartalus külön hangsúlyozza:

Én az ötvenes évek elején ismerkedtem meg vele Nagy-Körösön. Sem ekkor, se később Budapesten – a »Figyelő« s »Koszorú« szerkesztése folytán – egy szóval sem emlékezett arról, hogy valaha zenével foglalkozott. Végre a hetvenes évek elején, épen névnapja alkalmával – mikor barátai rendszerént megszokták látogatni – társalgás közben a régi időkről lévén szó, tréfásan elmondá, hogy egykor tudott s még ma is tudna gitározni.⁵⁰

Bartalus kéziratos dallamgyűjteményében az Arany céduláiról vagy az ő éneklése nyomán lejegyzett, máshonnan nem ismert darabok másolata is ránk maradt. Külön sorozatot alkotnak a „Hamvá”-ról, vagyis a Gömör vármegyei Hanváról származó, „a nép után” lejegyzett dalok.⁵¹ Egyelőre nincs hozzá adat, de kizárni sem lehet, hogy e kis falucskában a legjobb zeneértőhöz, Tompa Mihályhoz vezetnek a szálak, aki netán a saját gyűjtését engedte át Bartalusnak. Márpedig ha ismerték egymást, s e dallamokhoz Bartalus még 1868, vagyis Tompa halála előtt hozzájutott, akkor az sem kizárt, hogy a költő maga említette Bartalusnak a régi barát, Arany János daltudását. (Ha csak a hagyatékából kapta meg e dallamokat, netán más helybelitől, akkor mindez természetesen nem valószínű.) Miskolcra személyesen Lévai Józseftől kapott dalokat,⁵² akárcsak Erdélyben Brassai Sámuelről⁵³ – Bartalus tehát előszeretettel keresett meg írókat és vezető értelmiségieket, ha népdalokra volt kíván-

49 BARTALUS István, *A Zenészeti Lapoknak: Utóirat az egy, még megy, de már sok történetéhez*, Koszoru, 2(1864), 2. félév, 20. sz. (nov. 13), 476. Idézi TARI, *Tambura és gitár...*, i. m., 80.

50 *Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire*, énekekre és önálló zongorára feldolgozta BARTALUS István, a képeket rajzolta GYULAY László, Bp., Révai Testvérek, 1884, 11–12.

51 *Bartalus István kézirata*, II, 267–280. sz.

52 PL. BARTALUS István, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, 1, Bp., 1896², 80. sz. „Miskolcz. Levai [!] után.”; *uo.*, 2, 179. sz.

53 BARTALUS István, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, 2, Pest, 1875, 9. sz. (az *Angyal Bandi*-ballada egyik dallamát „Brassai Sámuel után” közli).

csi.⁵⁴ E programba természetesen Arany János is beleillik, ám a fenti feltételezések pontosításához további kutatások szükségesek.

Bartalus István szerepét a *Dalgyűjtemény* létrejöttében sem eltúlozni, sem alábecsülni nem volna helyes. Kodály és Gyulai igyekeztek tisztázni a viszonyt, de egyikük sem tekinti úgy, hogy Bartalus „megrendelte” volna mindezt Aranytól. A zenekutató biztatta és talán a válogatásban is befolyásolta a költőt, de a ránk maradt tisztázat Arany saját koncepcióját tükrözi. Maga Bartalus elég óvatosan nyilatkozik erről, s inkább arra utal, hogy a költő önállóan dolgozott, ám végül abban a megtiszteltetésben részesítette a zenetudóst, hogy átadta neki kottás gyűjteményét: „mikor a 70-es évek folytán népdalokat gyűjtöttem, egyszer 100 régi dallamot s ezek szövegét küldte hozzám, melyeket régi emlékei után saját kezűleg hangjegyezett, sőt néhol jegyzetekkel is kísért. E dalokból gyűjteményemben már eddig is sokat felhasználtam.”⁵⁵ Ez mind igaz lehet – más kérdés, hogy Arany átadó-elküldő gesztusát ezúttal azért kellett hangsúlyoznia, mert épp a költő másik zenei hagyatékáról, a saját dalkompozíciókról van szó, amelyek az 1884-es kiadás alapjául szolgáltak, s amelyek valóban a legbizalmasabb Arany-feljegyzések közé sorolandók.

Egy dologban azonban mégis Bartalus inspirációjára gyanakszom. Épp az Arannyal közös vállalkozás előtt, 1869-ben publikálta *Magyar Orpheus* című dalalbumát,⁵⁶ amelyből, úgy tudjuk, dedikált példányt adott át Aranynak,⁵⁷ s a költő állítólag sok bejegyzést tett rá.⁵⁸ A gyűjtemény egyik fő újdonságát Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekeinek* szemelvényei adják. Az 1813-ban lezárt, melodiáris kottákkal ellátott

54 Ezt a szándékot (Tompára nem gyanakodva) már Gyulai Ágost megfigyelte: „A Bartalus-féle kéziratos gyűjtemény I. kötetének különös nevezetességet ad egyrészt az, hogy Arany Jánoson és Arany Lászlón kívül Miskolcon Lévay József, Marosvásárhelyen Mentovich Ferenc, Debrecenben Révész Kálmán, Kolozsvárott Szabó Samu, Sárospatakon a főiskola tanárai és tanítványai is hozzájárultak anyagának gazdagításához.” KODÁLY–GYULAI, i. m., 16.

55 *Arany János dalai*, i. m., 12.

56 *Magyar Orpheus: Vegyes tartalmú zenegyűjtemény XVIII.–XIX. század*, össze szedte s a Magy. Tud. Akadémia s Kisfaludy Társaság pártfogásával kiadja BARTALUS István, Pest, Rózsavölgyi s Társa, 1869.

57 AJÖM I, 529.

58 KODÁLY–GYULAI, i. m., 9. A széljegyzetes példány jelenleg ismeretlen helyen található, vagy megsemmisült a Voinovich-villa bombatalálatakor, vagy azonos a PIM példányával, amelyben valóban vannak apróbb bejegyzések.

kézirat már az 1830-as évektől az Akadémián volt, de korábban nem szenteltek neki figyelmet.⁵⁹ Bartalus bizonyára hamar felismerte Horváth koncepcióját: voltaképp azért rögzítette emlékezetből a hajdani debreceni diákévek, majd a dunántúli nép- és közzenei élmények anyagát, hogy bemutassa, miként szolgáltak ihletőként a saját verseihez.⁶⁰ A barátaitól elszigetelődött, nagybajomi és petrikeresztúri házában élő Horváthnak ez belső megnyugvást s némi elégtételt jelentett. Ráadásul kedvére beleírhatott rebellis és obszcén dalokat, hiszen a megjelentetésnek úgysem volt esélye. A költőt így egy képzelt társaság vette körül, akikkel poézisról, politikáról, borról és testi duhajságokról is kendőzetlenül lehetett beszélni-énekelni... Csaknem biztos, hogy Bartalus felhívta erre Arany figyelmét (bár még mindig nem tudott arról, hogy a költő maga is az énekes poézis híve), aki akár az eredeti kéziratot is kézbe vehette az Akadémián. De erre nem volt feltétlenül szükség: a *Magyar Orpheus* terjedelmes előszavában Bartalus kitér Horváth zenei inspirációira, dallamkövető saját verseire.⁶¹ Erre utal, hogy Arany egy jellegzetesen csak onnan ismerhető, ritka szövegváltozatot idéz 1872-ben, egyik nyelvészeti cikkében egy „Faludinál régebbi dal”-ból. Bizonyára Bartalus közléséből vette,⁶² hogy Faludi-kori darabról van szó, ő ugyan is 1750-re datálta:

Ej haj, micsoda! (Nem micsodát!)
 Legényeknek vacsora?
 Tarka kutya combja.⁶³

Arany alighanem érzékenyen reagált Horváth gyűjteményének önfeltáró és önmagát szórakoztató, rekreatív jellegére, ráadásul ismerős darabokat is látott benne. Ha jobban meggondoljuk, Arany daloskönyvét

59 A gyűjtemény kritikai kiadása: *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből: Kritikai kiadás, jegyzetekkel*, kiad., BARTHA DÉNES, KISS JÓZSEF, Bp., Akadémiai, 1952.

60 CSÖRSZ, *A kesergő nimfától...*, i. m., 216–231.

61 *Magyar Orpheus*, i. m., [7]–[11].

62 *Uo.*, 4.

63 ARANY JÁNOS, *Idegen csemeték, fattyú hajtások* [1872] = *Uő, Prózái művek 2, 1860–1882*, kiad. NÉMETH G. BÉLA, Bp., Akadémiai, 1968 (Arany János Összes Művei, 11; a továbbiakban: AJÖM XI), 525–526, itt: 526.

hasonló szellemi öskép-elemzésnek tekinthetjük, szintén a stiláris öncenzúra használata nélkül, sőt mintegy feloldva a hallgatási-titkolozási fogadalmat a nagyszalontai és debreceni élmények felől. A gyűjtemény tehát eredeti szándékán túl (ami Bartaluséval összhangban állt) nemcsak Arany *zenei* tudását érzékelteti, hanem egy összefüggő *szellemi* ihletrendszer is, s kendőzetlenül feltárja a pályakezdő évek, az otthoni és kollégiumi közösségek – sokáig rejtegetni vágyott – zenei és szöveges dokumentumait. Akkor is, ha némelyikre csak töredékesen emlékezett, vagy ha nagyon trágárnak tűnt. Jól tudta, hogy sok korabeli slágerdallamot jegyez le, s nem feltétlenül a népi kultúra legrégebb rétegéből, hiszen az nem volna hiteles. Adorján Sándor az Arany-dalok 1883-as első nyilvános elhangzásakor írt kritikájában így fogalmaz:

ez annyira az ő lelkének legfinomabb alkatrésze, hogy sem kíváncsi szemnek, sem bémész nagy közönségnek bénító tekintettel hozzá közelni szabad nem volt. Elzörgette a maga gitárját szinte titokban s füttyö-részett is hozzá, – valóságos titkos kicsapongásokat vitt véghez, amikor így egymagán úszott a saját kedélye gazdagságában, a saját érzéseinek hullámaiban, amelyek színe ugyan volt haragos is, de a derült, nyugodt, gyermekien csöndes kedély vidámsága aranyoz be minden hullámtarajt.⁶⁴

Végül egy más természetű, de legalább ilyen fontos (de sok későbbi kutatást igénylő) szempontot vetnék fel. Arany János családjában ugyanis nagyon hamar nyomát találjuk a népköltészet iránti érdeklődésnek, sőt a konkrét gyűjtésnek. Szüleinek iratait nem ismerjük, tehát ilyesfajta érdeklődésükről sem nyilatkozhatunk. Fia, leánya és felesége azonban kulcsfontosságú feladatot vállaltak magukra népmese gyűjtőként és -lejegyzőként. Ez a munka – amelyről Domokos Mariann és Gulyás Judit már számtalan adatot feltárt⁶⁵ – nyilvánvalóan Arany tudtával és egyetértésével készült, bár olyan években, amikor ő nem vállalkozhatott ilyesmire. Ám másfél évtized múltán Bartalus biztatását, valamint

64 Nemzet, 1883. febr. 1. Idézi: KODÁLY–GYULAI, i. m., 20.

65 Összefoglalóan pl. DOMOKOS Mariann, GULYÁS Judit, *Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról*, EthnoLore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, 26(2009), 11–77.

a fenti, talán nem mellékes mintákat (Tomba, Madass, Pálóczi Horváth stb.) egybevetve, a családi motivációt jogosan vesszük fel a szempontok közé. Egyrészt az *Eredeti Népmesék* (1862)⁶⁶ kiadására gondoljunk, amelyből Arany László, Arany Julianna és édesanyjuk egyaránt kivette a részét. Másrészt 1872-ben, a *Dalgyűjtemény* lezárása előtt két esztendővel napvilágot látott Arany László és Gyulai Pál közös vállalkozása, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötete;⁶⁷ ezt szintén ismernie kellett a költőnek már az előmunkálatok óta. Annál inkább, mivel jó néhány nagyszalontai és nagykőrösi folklórszöveg is bekerült, például a gyerekdalok közé, s a *Dalgyűjteménnyel* is akadnak párhuzamos sorokszövegek.

Ercsey Julianna állandó segítője volt két gyermekének már az 1862-ben kiadott népmesék lejegyzésében, máig az ő kézírásával van meg több forrásszöveg. A gitárral megajándékozott idősödő költőnek szintén ő volt legtitkosabb bizalmasa és – mint arra Bartalus kitér – hű társa az éneklésben. Olyannyira, hogy egyes dallamokat is Julianna emlékezete őrzött meg addig, amíg Arany szembaja lehetővé tette a lejegyzést. Együttműködésüknek e téren eddig nem tulajdonítottunk kellő jelentőséget, de egyre világosabb a kép: az asszony e tervekben is éppoly méltó, kreatív segítője volt a költőnek, mint korábban a lelkesedő gyermekeiknek. Még azt is megkockáztatom, hogy egyúttal a Juliskára emlékező gyázmunkájuk is csatornát talált e munkán belül, épp a hasonló feladat miatt.

Hogy Bartalus esetleg kapcsolatban volt Arany Lászlóval, arra egy apró adat mindenképp utal. Kottás kézírata I. kötetének elején szerepelnek azok az Arany Jánostól kapott dallamok, amelyek vagy nincsenek benne a *Dalgyűjteményben*, vagy ott kis eltérésekkel szerepelnek (ha e változatokat korábban adta át Arany, netán csak eldúdolta Bartalusnak, nincs miért csodálkoznunk az apró különbségeken). Az egyik dalnál épp ez a helyzet: kis eltérésekkel azonos az 1874-es kézirat I. részének 58. tételével. Bartalus kéziratában azonban a megjegyzés: „(Arany L. után).” Meglehet, hogy ezt tényleg a költő fiától kapta vagy gyűjtötte, aki

66 *Eredeti népmesék*, összegyűjtötte ARANY László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1862.

67 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, szerk. ARANY László, GYULAI Pál, Pest, Athenaeum, 1872 (*Magyar Népköltési Gyűjtemény: Új folyam*, 1). A kötet utószava természetesen Arany Jánostól is idéz, a versidom-tanulmány egyes téziseit alkalmazva a népköltészet poétikájára, vö. 543–547.

a családi hagyománynak megfelelő módon, ráadásul két strófával adta tovább a dallamot, de nem hajszálpontosan ugyanúgy, ahogy édesapja lekottázta:

Mikor szürit nyakába vetve, Csoport disznáját
Téregeti Marcsi:
Kuss után Siska te,
Csak azt emlegeti.

Dudája is kezébe van Tilinkoját veri;
Haj galambom szentem
Hogyan van jaj szegény!
Kuss után Siska te.⁶⁸

Azt, hogy valóban lehetett köztük eszmecsere a népdalok ügyében, egy másik adat is igazolja. A nyomtatott dalalbumban ugyancsak Arany László nevét őrzi, de a Bartalus-kéziratban nem szerepel (Arany János dalgyűjteményében viszont igen!) a *Sárga csizmás Miska sárba jár* kezdetű dalocska.⁶⁹ Arany László ráadásul ugyancsak zeneértő volt, hajdan fuvolázni tanult,⁷⁰ így Bartalus akár lekottázott dalokra is számíthatott tőle.

Ercsey Julianna és bizonyára László véleménye nyomán joggal érezhette úgy Arany János, hogy neki sem szabad veszni hagynia ilyen tudását. Igaz, ezek nem prózaepikai, hanem lírai természetűek s a zenéhez is kapcsolódnak (noha nem feltétlenül képviseltek újdonságot), másfelől pedig nem annyira külső „adatközlőktől” származnak, mint a költő saját emlékeiből. Hogy mindez miért fontos és miért ellentmondásos, a következő részben vizsgáljuk meg.

68 *Bartalus István kézirata*, I. 4. (3. sz.). Kiadása zongorakísérettel: BARTALUS, *Magyar népdalok*, 1, 49. sz., ugyancsak megjelölve Arany László nevét.

69 BARTALUS, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, I, i. m., 78. sz. A *Dalgyűjtemény*-beli változattól csak egy motívuma tér el.

70 Az 1857-es hangszervásárlásban Gyulai Pál és Brassai Sámuel, végül Doppler Ferenc fuvolaművész is segédkezett. Idézi: TARI, *Tambura és gitár...*, i. m., 70–71.

„A nóta sincs árendában”

A Dalgyűjtemény mint közösségi és történeti forrás

Arany János zenei tudását – mint Rudas Márta tanulmánya⁷¹ is kiemeli – Bartalus István és Kodály Zoltán egyaránt kivételesnek tartotta. Nem vitás, hogy a *Dalgyűjtemény* erről árul el legtöbbet, noha már a 19. századi zenetudósok jól tudták, hogy Aranytól nem várhatnak el szakszerű népzene gyűjtést (hiszen önmagától gyűjtötte az anyagot), s nem rótták fel neki a stiláris-tematikus keveredést a népi és értelmiségi kultúrrétegek között. Érdeemes azonban a szövegeket ugyanolyan alaposan vizsgálni, mint a dallamokat, hiszen mégiscsak egy klasszikus költő emlékezetében élő versek részleteit tárják elénk. Ez új lehetőségeket rejt, ha Arany egyes szavainak, rímeinek vagy versformáinak, a sokat emlegetett *neszmék*nek a hátterét kutatjuk.⁷²

Arany a *Dalgyűjtemény*t főként a dallamok kedvéért állította össze, a szövegeket jobbra csak egy-két szakasszal rögzítette, természetesen sokkal több strófával ismerhette azokat. A rájuk vonatkozó jegyzeteket az 1952-es kritikai kiadásban Gyulai Ágost írta.⁷³ Munkáját csak a legnagyobb tisztelettel emlegethetjük, előszava Kodályénak méltó párja, aprólékos jegyzeteivel pedig az új kiadás aligha versenyezhet. Talán ez az első módszertani különbség. A késő pozitívista, felhalmozó adatkezelés áldásain túl az az érzésünk támad, hogy némely variánsok csak Gyulai céduláin találkoztak, de a jegyzetíró csak ritkán meri rendszerként szemlélni őket. Kései vagy nagyon eltérő változatokat is felsorol, amitől még bizonytalanabb az olvasó: hol a határ, mi releváns s mi kevésbé? A mai köz-költészet-kutatás inkább a hálózatosságra, a szövegcsaládokra, valamint a hagyományt közvetítő csoportokra fókuszál. Máskülönben hajlamosak volnánk a *Dalgyűjtemény*ben csupán Arany individuális teljesítményét, egyéni érdeklődését látni. Egyre világosabb azonban, hogy a költő ezzel ugyanúgy *közösségi tudást* örökített tovább, mint a régi daloskönyvek.

A bihari népköltési gyűjtések és az 1830-as évekbeli debreceni versfüzetek igazolják, hogy ezt a dalkincset akkoriban sokan ismerték, persze senki

71 RUDASNÉ BAJCSAY Márta, *Egyéni emlékezet és közösségi tudás: Arany János Dalgyűjteménye (1874)*, lásd kötetünkben.

72 Erről nemrég bővebben írtam néhány köz-költészeti idézet kapcsán: Csörsz, „*népda-lunk után indulva...*”, i. m.

73 KODÁLY–GYULAI, i. m., 13–21 (előszó), 105–166 (jegyzetek az egyes szövegekhez).

sem azonos módon. A szalontai és debreceni közösség tudása eltért, amit Arany elég határozott műfaji választóvonalakkal érzékeltet. A szokásdalok, a gyerekjátékok és némely népdalok a szülőföldet idézik, a gyerekkor emlékeként jelennek meg itt, míg a „felnőtt” népies és közköltészeti dalok, valamint az énekelt műköltői alkotások jórészt Debrecenből és a színészektől származhatnak.⁷⁴ Ellenőrzésre nincs módunk, de a költő bizonyára tudatosan osztotta őket ilyen csoportokba, néha jellegzetes műfaji bokrokba.

Az átjárást néha maga Arany teremtette meg, például amikor Szalontán kántust vezetett, alighanem debreceni tapasztalatai nyomán, ahol híres tanára, Zákány József vezetésével énekelt a diákok kórusában, sőt Voinovich szerint a diákok maguk írtak magyar szövegeket az újonnan behozott dallamokra.⁷⁵ Meglehet, hogy Arany is részt vett ilyesmitben, s elsajátította a dallamkövető poézis fogásait. Az pedig, hogy mennyire ismerte „belülről” a feljegyzett dalokat, esetenként eltérhet, például a körjátékokról maga írja, hogy ritkán vett bennük részt⁷⁶ – mégis emlékezett rájuk.

A kézirat anyagának zöme nem az 1830-as években jött létre, hanem hosszabb-rövidebb ideje közkezen-közszájon forgott már. A legrégebbi művek 17. századiak, a „hitújítás korának” emlékei. A gyűjtemény Pécseli Király Imre karácsonyi énekével zárul (*Krisztus urunknak áldott születésén*; III. 8. sz.), ami épp a legrégebbi írott szöveg a kéziratban, 1610 tájáról való. A költő azonban nem egy korabeli forrásból idézi, hanem a kántáló diákok szabadabb prozódiaját őrző, hallás után rögzült dallammal. A margón jelzi, hogy „[...] a régi c kulcsú kótából nem vehető ki”, de egy sort levágtak a lap tetejéről, így a mondat elejét nem értjük. Az ének valóban megjelent kottával a 18. században, ám a költő ezúttal is a saját emlékezetére hagyatkozik. Más szövegeket sem a hozzáférhető kiadások nyomán idéz, csakis a zenével összekapcsolódva, néha töredékes, elmosódó alakban engedi őket felszínre jönni. Ugyanezt figyelhetjük meg a ponyván terjedő régi és újabb daloknál. Ezt a réteget jórészt epikus művek képviselik: egy török kori vitéz, Kádár István halálának históriája

74 Ekorszak legújabb, igen alapos összefoglalása (mondhatni Arany színészi pályarajza): RAJNAI Edit, „könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni.”: Arany János a színházban = „Hazám tudósi...”, i. m., 37–66.

75 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I–III, Bp., 1929–1938, I, 30.

76 „Testvéreim nem voltak, más gyermekkel ritkábban volt játszani alkalmam, természetesen, hogy a lélek komolyabb irányt vőn.” Arany Gyulai Pálnak, 1855. jún. 7. = AJÖM XVI, 554–565, itt: 555.

(egy koldusének részeként), illetve a *Keménynek csendesen ballag paripája* kezdetű Gyöngyösi-strófa, amelyet fentebb már idéztünk. Arany a ponyvaballadákat is ismerte, s egy 1860-as tanulmányából tudjuk, hogy Barna Péter és Angyal Bandi történetéről jobb véleménye volt, mint a műfaj későbbi, szintén ponyván terjedő képviselőiről.⁷⁷ Sem ezek, sem a pávás lány balladája (*Egy leány a hegyek között*) lejegyzésekor nem a nyomtatott szöveget illeszti a kottához. Sőt, *Barna Péter nótájánál* a dallammal együtt eszébe jutó közbülső szakaszt idéz:

Jó ló volt a fakó, jó ló is ellette
Áldja meg az isten aki felnevelte. (I. 13. sz.)

Egy jóval korábbi levelében egy másikat, csonkán (de akkoriban könnyen kiegészíthette bárki, ráadásul megadja hozzá Erdélyi János antológiájának lapszámát):

Vagy, mint a Barna Péter historiájában (Népdalok I. 381. l.) bővebben megolvashatod:

’Nem jó föld ez pajtás, nem jó itten lakni,
Mert [a szegény legényt meg szokták itt fogni].’⁷⁸

Bartalus István kéziratában egy harmadik strófa kezdetét olvashatjuk a kotta alatt, talán maga énekelte a zenetudósnak:

Fúdd el jó szél fúdd el [...]’⁷⁹

A ponyvaszöveg „Vesztett volna retek fekete földébe” sora viszont 1877-ben köszön vissza, más metrumban:

„Vesztett is vón’ hagyma földbe’:
Nem könnyezne szemem tőle!”⁸⁰

77 ARANY János, *Régi dán balladák* (1860) = A. J., *Tanulmányok és kritikák, i. m.*, II, 437.

78 Arany Tompa Mihálynak, 1852. okt. 1. = AJÖM XVI, 98–99.

79 Bartalus István kézirata, I, 6. Széljegyzet: „Szövegét lásd Erdélyinél: *Barna Péter*”.

80 ARANY János, *Haja, haja, hagyma-haja* = AJÖM I, 379.

Szintén töredékesen jegyezte fel Arany a *Rákóczi-nótát* (*Haj, Rákóczi, Bercsényi*), amelynek összövege az 1740-es években bukkan fel. E változat a kiterjedt szövegcsalád egyik, viszonylag új keletű ágát képviseli, amelyet szinte kizárólag a debreceni kollégium hatóköréből ismerünk a 19. század elejétől.⁸¹ Még karakteresebben helyi vonatkozású egy újévi ének, amely a III. rész kezdődik: *Újlesztendő, vígságszerző* – a 18. század első harmada óta nyomon követhetjük Debrecenben és a Partiumban.

Aranynál nem szerepel túl sok időbeli vagy közösségi utalás a dalok mellett, így többségüknél csak találgathatjuk, honnan ismerte azokat. Azonos dallamra énekelt eltérő szövegeket említ ugyan, de bizonyára a teljesség igénye nélkül. Mindenesetre fontos lehet, hogy Csokonai *Paraszt-dalát* ekkoriban (már?) a *Bodrog partján* kezdetű, eredetileg sárospataki szerelmi búcsúdal melódiájával énekelték (I. 20. sz.), Petőfi *Részség a hazáért* című versét pedig a *Zsíros kenyér, szalonna* kezdetű mulatódal dallamára lehetett ráhúzni, kisebb átalakítással (I. 33. sz.). Ez nem feltétlenül jelöl országos praxist, sokkal inkább az Erdélyi János által említett „ráfogó modor” lehetőségeit, e mögött pedig a versek énekelhetőségének, társasági használatának igénye munkál.

Az egyes szövegek életkoránál, vagyis az első ismert változat felbukkanásánál jóval többet árul el, ha előfordulásuk földrajzi-intézményi (korábban: felekezeti) szórását vizsgáljuk. Ez azonban egy adott forrásra vetítve viszonylagos. A *Zsidó mars (Alleluja, mely gyötörte a kemény szívű farahót)* például Pápáról indult 1804-ben, még hozzá a református kollégium Komáromba költöztetése mellett agitáló énekként,⁸² ám ezt a kontextust 30 évvel később már nem értették az alföldi diákok, s bibliai helyzetdalként énekelték. Arany számára ez mindenképp a *debreceni* hagyományhoz tartozott. Erdélyből származik az 1700 körüli magyar–román keveréknyelvű latorének, *Opre Tódor nótája*, s a humort is csak azok értették, akik egy pár szót beszéltek románul.⁸³ Arany viszont már csak kései, refrénes változatát ismerte, amelynek rokonai belső-magyarországiak, talán messziről jött diákok segítségével terjed-

81 Bővebben: Csörsz, *Arany János dalgyűjteménye...*, i. m., 26–27. A szövegcsalád kritikai kiadása, dallamokkal: *Közköltészet 3/A: Történeti és társadalmi költészet*, kiad. Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14), 10. sz.

82 A szövegcsalád kritikai kiadása: *uo.*, 40. sz.

83 A szövegcsalád kritikai kiadása: *uo.*, 223. sz.

tek. Debreceninek érezhetett német, szlovák vagy délszláv hatásokat őrző dalokat is, mert itt hallotta őket először.⁸⁴ A közköltészet ebben az értelemben kristálytiszta folklór: csak ott működik, ahol egy közösség valamelyest a sajátjaként őrzi, formálja, bővíti-szűkíti. Természetesen a jól adatolható debreceni repertoár a leggazdagabb. Arany sokszor utal széljegyzetben az 1820-as évekből való dalokra – e dalokat nyilván az 1830-as években is énekelték, a pontos korbehatárolást pedig idősebb diákoktól vagy azok hátrahagyott versgyűjteményeiből ellenőrizhette. *A Tiszta gyönyörűség, ártatlan édesség* kezdetű kántus-dalt már talán Nagyszalontán megismerte: „Ez az első úri nóta, melyet gyermekkoromban tanultam.” (II. 37. sz.)

Az *Egy-két pár csók nem a világ* kezdetű dalnál (I. 35. sz.) ezt a jegyzetet találjuk: „Paraszt legénytől való. Széltire fútták 1829 körül” (9) – vagyis Arany kiskamasz korában. A költő adatát maradéktalanul igazolják a kéziratos és nyomtatott variánsok. Először 1821 és 1828 közt bukkan fel Debrecenben, 1824-ben Sárospatakon, 1827-ből a Dunántúlon, 1834-ből Pápán, 1837-ből Kecskeméten, 1846-ból Szegeden, sőt Erdélybe is eljutott: 1863-ban Kriza János *Vadrózsái* közt szerepel.

Azt is többször említi Arany, ha egy dal „színpadról került” (pl. II. 22. sz.), az *Ifjú varjú keresztről csak azt kiabálja* kezdetű dalról pedig megtudjuk, hogy előadásakor a diákok „[a]z utolsó ütemet hirtelen elhagyják, s a ki azt is hozzá énekli, megbüntetik”. (II. 7. sz.) A *Deák potpourri* szintén a forgatókönyvével együtt szerepel – *A vasvári malomba’* kezdetű részt Nagykőrösön is sokszor énekelte Arany a tanártársakkal (bővebben lásd a következő fejezetben) –, a *Kocsmárosné be barna* (I. 72. sz.) pedig a dallamból rögtönzött basszus szólammal.

Egy tartalmi szempont is elgondolkodtató. A *Dalgyűjteményben* feljegyzett népi és közdalok döntő többsége táncos vagy mulató karakterű; elégikusabb dallamot inkább a műköltői alkotások némelyike őriz. A szövegek műfaji megoszlásában túlsúlyba kerülnek a szórakoztató, feszültségoldó hangulatú dalok. A szerelmi tárgyúak zöme sem lemondó vagy keserves tónusú, inkább az incselkedés, a tréfa és a szabadosság süt soraikból, gyakoriak az indulatszók, réják, kurjan-

84 Mátray Gábor gyűjtőlapjain is feltehetőleg ilyen szempontot jelölnek a provenienciadatak, vagyis egy adott esztendőben egy adott helyen hallotta e dalt, de nyilván nem szisztematikus gyűjtéssel tárta fel az elterjedésének határait.

tások. A közéleti dalok komolyabbak, de itt is akadnak humorosak. Az ivónóták, csúfolók egy része pedig olyan trágár lehetett, hogy a költő le se merte írni egyes soraikat. Mindez talán azért tanulságos, mert Arany János a saját lírájából ezt a hangnemet és témakínálatot teljességgel kiküszöbölte – annak ellenére, hogy ennyire jártas volt benne. Hogy ő maga cselekvő részese volt-e a diákok, a színészek, a szalontai vagy nagykőrösi barátok vigasságainak, nem tudjuk. Ám amit ott megtapasztalt, saját élmény maradt. Talán épp az ilyesféle dalok megjegyzése teremtette meg a biztonságos távolságot ettől az életformától, hiszen felidézésük bármikor ebbe a mentális térbe kalauzolta vissza a költőt. Ősvilágának szereplői, a barátok és ellenségek, értők és értetlenek körébe. A feljegyzett dalok mind ihletői lehettek formai, tartalmi vagy (leginkább) antropológiai szempontból. Gondoljunk csak a *Toldi estéjében* elhangzó gúnydalra, ahol e műfajt mások szájába adja, ráadásul 4×7-es metrumban, kurjantós belső refrénnel:

Hajdanában – danában
Csuda történt Budában,
Ihajnáré! egy házban,
Özvegy asszony házában.⁸⁵

A II. fejezet címe eleve közösségi sugallatú: *Társas dalok, többnyire idegen dallamra*, s jórészt műköltői szövegeket őriz. Csokonai, Pálóczi Horváth, Kováts József, Kölcsey, Vörösmarty és Bajza énekelt versei a mesterkedők vagy az „aurorások” költői nyelvével való elmélyült viszonyt tükrözik, a poétai inasévek szöveggyűjteményeként. Arany saját megzenésítésében szerepel például Bajza egyik verse (*Hős fiad ha él-e*):

85 *Toldi estéje* (1847/48), 5. ének = ARANY JÁNOS, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 2), 203–204. Elgondolkoztató, hogy a Toldi Miklós szerelmi felsüléséről szóló gúnydalt egy olyan helyzetben énekli „egy kis pisze”, amikor előtte már egy komoly és szép, Szent László csodájáról szóló ballada is elhangzott, szintén egy pécsi diák hárfakiséretes énekeként (*Monda Lajos, a nagy király; uo.*, 199–203), s a mocskoló dalt épp ennek ellenhatásképp kezdik fújni. A jelenet a költői versengés motívumát is hordozza (egyben a *scientia* és az *usus*, avagy Apollón és Marszüasz párbaját) – éppúgy, mint a látszólag szintén műfaji sokféleséget teremtő, de a közös célért, a királyi önkény ellen összefogó walesi bárdok megszólalásai esetében.

„Compositio enyém, a nyavalyás, (még a 30-as évekből.)” (II. 31. sz.) Nem kizárt, hogy további, csak innen ismert dallamú költeményeknél is hasonló a helyzet, csak a költő nem jelölte külön.

Tegyük fel újból a kérdést: kié volt ez a sokrétű, Arany habitusától olykor nagyon távoli dalkincs?

A Dalgyűjtemény mint az Arany-életmű háttere

Az *Ötödfélszáz énekek* és Arany daloskönyve nemcsak a két zeneértő poéta emlékező kedve miatt rokonítható, hanem hasonló életkori és közösségi helyzetük, visszavonulásuk és elszigetelődésük miatt is. Arany azonban nem szőtt annyira összefüggő intertextuális hálót a népdalok-közdalok és saját művei között, mint Pálóczi Horváth Ádám. Mivel ő a saját versei közül tudatosan csak a *Nemzetőr* dalt emelte be a *Dalgyűjtemény*be (ennek Fónagy József-féle, itt lejegyzett dallama egyébként egy népszerű, régebbi melódiából ered),⁸⁶ ilyen párhuzamokat úgysem tudott volna érzékeltetni, ezt a leendő olvasókra bízta. Tudatosan mellőzte az 1848–49-es daltermést és Petőfi verseit is, holott ezeket bőven énekelték már az 1840-es években, ő maga is megzenésített néhányat. A Bartalus-kéziratban szereplő datálás talán csak a kottás rögzítés, a leírás dátumát adja meg (1874. január–1882. április), de a zenét akár már évtizedekkel korábban megírhatta. Erre utal, hogy némely dallam a *Dalgyűjtemény* anyagával nagyon szoros motivikai kapcsolatban áll, erre már Kodály felhívta a figyelmet.⁸⁷ Másrészt a lekottázás dátumai mind későbbiek 1874-nél, tehát akár programszerűnek is tekinthetjük, hogy Arany először a folklorikus tudását akarta elrendezni és átadni, csak utána fogott bele a saját szerzemények rendezésébe, amelyek addig legfeljebb csak cédulákon vagy csak az emlékezetében voltak meg. Ebben a súlyosbodó szembaj már megakadályozta, de Bartalus láthatólag ilyen szándékkal gyűjtötte össze s adta ki külön kötetben e ritka és kissé töredékes feljegyzéseket. Több dallamot említ még, amelyekről tudomása volt Arany saját szerzeményei közül, de ezeket a költő végül nem adta át neki.

86 TARI, *Magyarország nagy vitézség, i. m.*, 130–131.

87 KODÁLY–GYULAI, *i. m.*, 190–191.

Abban biztosak lehetünk, hogy Arany nem akarta a kottás füzet segítségével kényszeresen „értelmeztetni”, forrásjegyzetekkel ellátni az életművét. Ami valaha megihlette a dalköltészetből, túl szerteágazó anyag lett volna. Mégis felfigyelhetünk arra, hogy a *Dalgyűjtemény* egyes szövegeit (pl. ríme- ket) idézetként építette be saját verseibe, másokat jellegzetes ritmikájuk által idézett fel. A mesterkedő költőkkel, Csokonai kortársaival ellentétben Arany jobbára került a felismerhető népdal- vagy közdal-idézeteket, nem akart a népköltő szerepében tetszelegni, így ezek is jóval finomabb vagy átkódoltabb utalások, semmint rögtön észrevennénk őket. Sokat idézték viszont már azt a levelét, ahol a vers születését a *neszméhez*, zenei vagy szövegritmikái al- lúziókhöz köti. A kottás kézirat alapos vizsgálata számtalan ilyen neszme- gyanús részletet ígér. Ezt néhány példával szeretném érzékeltetni.

Kézenfekvő azon dalok keresése, amelyeket Arany nótajelzéseként ad meg verseihez. A *Dalgyűjtemény*ben ezek száma elég csekély, láthatólag nem kottás függelékek szánta verseihez. Talán azért sem, mert nem minden *ad notam*-témáját ismerte már diákkorában, hanem némelyi- küket csak az 1840-es években tanulta. A *Bort ittam én, boros vagyok* (I. 37. sz.) viszont az alaprepertoárjához tartozhatott már Debrecenben – nemcsak eredeti, 18. század végi közköltési formájában, hanem Czu- czor Gergely népszerű átköltésében is. Arany eredetileg *A betyár* című dalsorozat (1850) nyitó tételének (*Kondorosi csárda mellett*) nótajelzé- seként használta, de később maga is szerzett dallamot a vershez, amely ekkorra már Festetics Leó közkeletű melódiájával terjedt el.⁸⁸

A *Majd elmegyünk rózsám, Komáromba* (I. 31. sz.) *A betyár* IV. té- teléhez társul,⁸⁹ de az eredeti dal belső ismétléseit Arany rugalmasan kezeli:

Majd elmegyünk rózsám Komáromba Komáromba
Ott is együtt lészünk kovártélyba kovártélyba

Jó huszár volt Pista,
Amilyen egy huszár lehet:
Meg se is gyalázta
Azt a nevet, a gyöngy nevet. [...]

⁸⁸ *Uo.*, 183.

⁸⁹ A kézíraton a teljes sor szerepelt, vö. AJÖM I, 428.

Hát még a csatában,
Ütközetben, ütközetben!
Akkor volt ő ember
A tizedben, a tizedben!⁹⁰

E (nép)dalszöveget Arany a versidom-tanulmányban is idézte 1856-ban. Ugyanezt a várost emlegeti a *Kis Komárom, nagy Komárom* kezdetű, igen elterjedt dal az 1820–30-as évekből (I. 52. sz.). Költőnk ezt is közölte *Idegen csemeték, fattyú hajtások* című nyelvészeti cikkében, de az 5. sor visszatérése nélkül.⁹¹

A 18. század első harmadától adatolt református újévköszöntő ének, az *Újesztendő, vígságszerző* nemcsak Nagyszalonta folklórjából került elő, hanem a kéziratos hagyományból is.⁹² Arany a Koszorú 1865. évi első számában idézte:

Ismét itt van a Sylvester estéje s erre ismét új év következik. – Örüljünk-e neki?

*Új esztendő, vígság szerző,
Most kezd újulni,
Újulással vig örömet
Most kezd hirdetni –*

mondá a régi dal. Vajon fog-e ez az új év »vig örömet hirdetni« vagy csak folytatása lesz két elődjének, melyekben bizonyára nem sok öröme méltó volt?⁹³

Az ötlet talán Mikes Kelementől származhat, akinek *Leveleskönyvét* Arany jól ismerte. Mikes 1725. január 16-án egy közismert újévi népének szavaival kezdi évnyitó levelét: „új esztendőben, mi vigadgyunk,

⁹⁰ Uo., 70.

⁹¹ ARANY, *Idegen csemeték...*, i. m., 526.

⁹² Elsőként: *Beregszászi Tóth Péter énekeskönyve* (1736–1738), II, 71a.

⁹³ ARANY János, *Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, kiad. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1963 (Arany János Összes Művei, 12; a továbbiakban: AJÖM XII), 171.

és ha lehet töllünk, meg is házasodgyunk”.⁹⁴ Sőt továbbgondolhatjuk: Arany 1852-ben az *Alkalmi* verset is hasonlóképp komponálta meg, hiszen a minden gesztussal háraitott alkalmi versszerzés, az új év mint „ócska tárgy” ellenére mindig visszatér a szokott, s talán szó szerint átvett közköltési refrén: „Adjon Isten, ami nincs, ez új esztendőben!”⁹⁵

Fontos tanulság, mint már láthattuk, a *Dalgyűjtemény* szokatlan műfaji megoszlása. Arany lírájához képest elsöprő többségben vannak a szerelmi tárgyú dalok, egészen különböző stíluskörökből: a mődaloktól a népdalokig, a vallomásos hangnemtől a kacérkodásig. Mindezt Arany a műveiben – a pályakezdetet nem számítva – jóformán kiküszöbölte, illetve szerephelyzetbe rendelte, mások érzelmeinek bemutatására. A kézirat viszont azt jelzi, hogy a költő már a diákévekben gazdag mintakészletet vett magához, tehát az, hogy mindezt később nem használta monologikus helyzetben, nagyon is tudatos döntésnek tűnik. Ugyanezt mondhatjuk a szintén bőséggel szereplő ivó- és mulatódalokról, amelyek a társasági éneklés emlékeit idézhették számára, jóllehet ő maga alig írt ilyesmit. Hogy e műfajt is kiválóan űzte volna, például az igen korai, csak Petőfinek elküldött (1847) *Falusi mulatság* jelzi. Egyelőre nem tudtuk azonosítani a szoros dallammintáját, de a refrénsoroktól (7–8) eltekintve jól ráénekelhető a *Mit ér a pántlikás kalap* kezdetű csúfolóra, amelyet Arany 1867-ben nótajelzésként idézett egy gúnyverséhez (lásd alább):

Vígan fiúk! húzd rá cigány!
 Könnyítsünk a nehéz igán,
 Könnyítsünk egy kicsit.
 Ez a nap a jó Istené,
 Ki a munkát elengedé,
 Igyunk bort! tölts Icik!
 Garázda nép mi nem vagyunk,
 Megkövetem, csak mulatunk. [...]

94 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1), 98. Az idézet használata elterjedt szokás lehetett a 18. század elején, Bethlen Miklós önéletírásában kétszer is szerepel.

95 AJÖM I, 178–180.

Vígan fiúk! igyunk egy tust
 A jó kedv tán nem úri jus,
 Se nem dézmás vagyon.
 A nóta sincs árendában,
 Válogatunk a javában,
 Mikor kedvünk vagyon.
 Garázda nép mi nem vagyunk,
 Megkövetem, csak múlatunk.⁹⁶

Külön figyelmet érdemel közösségi szempontból a *Deák potpourri* (II. 38. sz.) egyik szövegrészlete, *A vasvári malomba sok verebek laknak*. Csak néhány másik feljegyzését ismerjük, épp 1834-ből és 1836-ból, például Pápáról (az egyik énekeskönyv tulajdonosa Debrecenben is jártas lehetett, mert a dalok egy része konkrét ottani utalásokat őriz). Erdélyinél, illetve Bartalus István kottás kéziratában is szerepel. Aranynál a többtétéles „dalfüzér” egyik darabjaként olvasható:

A vasvári malomba' sok verebek laknak	
A vasvári verebek sok malomba' laknak	
Lám megmondtam, Jutka: „Ne menj oda!”	Recitativo (azaz
Tilli-tulli tilli-tulli tilli-tullo, nyáu!	<u>beszéd</u> hangon)
De a Jutka odament nem fogadta a szót,	
Engedetlenségeért <u>júre</u> is kifaszolt:	
Mert a buzás garat Reá szakadt.	Recit.
Tilli-tulli tilli-tulli tilli-tulli, nyáu!	

Láthatólag kedves volt a költő számára, mert régi nagykőrösi barátja, Mentovich Ferenc több levélben utalt erre. Már 1858-ban:

sokszor beszélek köztetek eltöltött eleményeimből [!] társaságban itteni barátim- és ismerőseimnek, mely alkalommal irigység tárgya vagyok, drága pénzen vennék meg tőlem hogy hallottam Arany János komoly bajusza alol mázsás élceket, s „a vasvári verebeket” ki gördülni.⁹⁷

⁹⁶ AJÖM VI, 13–14, 1. és 7. versszak.

⁹⁷ Mentovich Ferenc Arany Jánosnak, 1858. ápr. 18. = AJÖM XVII, 183–185, itt: 184. Az idézet arra utal, hogy Mentovich valóban mesélt a dalos kedvű Aranyról erdélyi

Arany búsán, tartózkodó hangon felel:

A „vasvári verebek” soha sem repülnek már ki az eszterhaj alól; azon veszem észre, hogy benne vagyok a vénség nyomoraiban, a vénség örömei nélkül.⁹⁸

1866-ban Mentovich felidézi, miként szokták régen együtt énekelni (épp úgy, ahogy a *Dalgyűjtemény* „szcenírozza”):

Hanem édes Jánosom, [...] én addig nem akarok meg halni, míg meg nem látogatlak, míg együtt Tilli-tulli refrényével elnem fujjuk a „Vasvári verebeket”, nem fogom kívánni hogy – mint a kedves emlékü Kőrösön – te vezesd a primot, elég leend, ha egy-egy contrázó hanggal bele bele mordulsz.⁹⁹

A költő ismét öregeskedve válaszol, Losonczy László egykori kollégájukat, a neves versfaragót említve:

De a „tilli-tullit” – én már csak Losonczy barátomnak hagyom.¹⁰⁰

Arany halálakor a Vasárnapi Ujság közölte Szász Károly visszaemlékezését a nagykőrösi időkre, ahol e dalocska szintén fontos szerepet játszott:

Oh, azok jó idők voltak! «Aranynak – irtam sokkal később Szemere Miklóshoz – megvolt aranykedélye még!» Milyen kedély volt az. Csendes, soha sem tulcsapongó, de mindnyájunkat vidító, mindnyájunkat melegítő. Az is megtörtént, hogy egész este énekeltük (ő elől, mint kántus-prézes), a vasvári verebek nótáját, végtelen változatokban, hogy:

– «A vasvári malomba
Sok verebek járnak»;
– «A vasvári verebek
Sok malomba járnak».¹⁰¹

barátainak ekkoriban, tehát közvetve Bartalus tudomására juthatott ez a dolog.

98 Arany János Mentovich Ferencnek, 1858. ápr. 25. = *uo.*, 187–190, itt: 189.

99 Mentovich Ferenc Arany Jánosnak, 1866. okt. 28. = *AJÖM* XIX, 41–42, itt: 42.

100 Arany János Mentovich Ferencnek, 1866. nov. 17. = *uo.*, 49–51, itt: 50.

101 Szász Károly, *Arany Jánosról*, VU, 29(1882), 44. (okt. 29.), 694–695, itt: 695.

Ez a dalocska tehát a barátok összetartozásának allegóriájaként, az együtt töltött nagykőrösi időszak egyik legszebb emlékeként tűnik fel mind Arany, mind Mentovich emlékezetében. Ijesztő belegondolni, milyen lelkiállapotban lehetett a költő, amikor 41 (!) évesen a vénség jeleiről írt barátjának.

Az Arany-életmű egyik legeredetibb szövegcsoportját alkotó balladák és románcok szorosabb előzményeit hiába keressük a *Dalgyűjtemény*ben. Ez nem meglepő, hiszen a balladaműfaj eleve ritka a köz-költészeti forrásokban (irodalomszociológiai okokból), másfelől Arany mintái sem mindig a hazai folklórból valók. Az epikus énekműfajok iránti érdeklődése azonban jól nyomon követhető. Ez külön tanulmányt érdemel, itt csak megismétlem, hogy a *Dalgyűjtemény* három epikus énekrészlete ponyván is megjelent: a *Pávás lány* már a 18. század végén, a két betyárballada (*Barna Péter* és *Angyal Bandi*) pedig az 1810-es években. A köröstarcsai határban kivégzett Barna Péter nótáját Arany különösen kedvelhette, mint már láttuk, levélben is idézte.

A *Zöld Marci*-témakört ugyancsak ismerte. A népdalfejezetet *A madár elnyugszik* kezdetű műdal zárja, feltehetőleg színpadi eredetű, s nem epikus alkotás, hanem lírai helyzetdal, a bebörtönzött betyár kesergése. Arany (később?) maga is megzenésítette, s kényelmesebben énekelhető dallamot adott hozzá. Ez az anonim repertoárt tekintve kivételnek számít, hiszen csak műköltői alkotásokról tudtunk ilyesmit. A ritka dalszöveg filológiai érdekessége azonban bizonyosan feltűnt neki. A dalocska kezdő strófája ugyanis nem más, mint Zrínyi Miklós *Fantasia poeticájának* kezdő szakasza kissé átköltve és aktualizálva. Még a keresztrimes nyitó sorok is jelzik a Zrínyi-hatást:

Az vadász elnyugszik,
Ha az nap lemegyen;
Az juhász lefekszik,
Hogyha haza megyen;
Szántó vigan észik,
Dolga végben megyen:
Én penig, mint bolond, mint esti denevér,
Járom az erdőket, mert az nagy bánat vér.¹⁰²

102 ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, HAUSNER Gábor, Bp., Kortárs, 2003 (Magyar Remekírók), 229.

Zöld Marcz.

A madár elnyugszik
 Zöld fának ágain
 Vad kecske aluszik
 Kőszikla ormain:
 De én nem nyughatom,
 Éjjel nem alhatom
 Kedves galambomnak paplanos ágyain.
 (I. 103. sz.)¹⁰³

A vers egy merésznek tűnő filológiai ötletet is fölvet. Mivel ezt a helyzetdalt semelyik Zöld Marci-adaptációban nem találjuk (sem a ponyvákön, sem Vándza József 1815-ben Nagyváradon kiadott színművében), fölmerül, hogy netán Petőfi Sándor 1845-ben írt, de kedvezőtlen megítélés miatt megsemmisített drámájának önálló életre kelt betétdala volna, amely baráti kézen terjedt és folklorizálódott. Ne feledjük: a korszakból összesen két adatunk van a szövegről. 1846-ban Erdélyi Jánosnál jelent meg,¹⁰⁴ illetve Arany kései lejegyzéseiből ismerjük a kétféle dallammal, ám ő is Erdélyihez irányít teljes szövegért. Petőfi mindkettejükkel kapcsolatban állt (bár Erdélyivel kevésbé intenzíven), Zrínyit pedig köztudottan több helyen imitálta. Lehet, hogy Arany a debreceni színészek körében tanulta a dalt, s később gyanítani kezdte ezt az összefüggést? (Ahogy egyelőre sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk...) ¹⁰⁵

Az epikus énekek tágabb körébe azonban nemcsak ezek tartoznak, hanem a már említett Gyöngyösi-töredék is, amely Pálóczi Horváth Ádám *Hunniásának* egy kiszakadt strófájával párosult már az 1820-as években (*Jöszte velem, vitéz*). Arany tisztában volt azzal is, hogy az *Áron vétettünk meg* kezdetű koldusének (III. 4. sz.) második szakaszaként lejegyzett két sor:

103 Azonos szöveggel, de Arany saját dallamával szerepel *Bartalus István kéziratában*, II, 437.

104 *Népdalok és mondák*, [I], A Kisfaludy Társaság megbízásából szerk., kiad. ERDÉLYI János, Pest, Beímel József, 1846 (Magyar Népköltési Gyűjtemény), 235. sz. A II. kötet végén szereplő proveniencia-jegyzék Nyitra megyéből eredezteti a dalt.

105 A színházi eredetű szövegekről Paraízs Júliával folytattam eszmecserét, amelyet ez útön is köszönök.

Fölemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván: Uram Jézus jövel segítségre.

– nem más, mint Kádár István 17. századi históriájának töredéke, amely ugyanúgy ponyván terjedt, mint az *Árgirus* és a *Toldi-história*. Ennél korábbi dallamjegyzést ráadásul nem ismerünk hozzá! A szöveg közismertségét nemcsak a népköltési változatok jelzik – pl. lakodalmi, éjféli „hallgatóként” bukkantak rá a folkloristák –, hanem az is, hogy hőse a Kisfaludy Társaság 1846. februári pályázati kiírásában ott szerepelt a megverselendő témák sorában:

Készítették költői beszély, versben, melynek hőse valamely, a nép ajkain élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.¹⁰⁶

Arany a műfajcsoport egyéb, nem népi képviselői iránt is érdeklődött. Erre utal az *Én szerettem. Szép volt Jette* kezdetű műdal kottája mellé írt jegyzete: „Egy balladaféle de elfeledtem” (I. 84. sz.).¹⁰⁷ Az 1867-es *Elegyes költői darabok* bevezetőjében pedig így fogalmaz a korai balladakísérleteiről: „Ezek elsőjét (*Rákócziné*, mely azonban most sem »opportunos«) még 48-ban írtam, csupán népdalunk nyomán indulva, előbb, mint csak egyet is láttam volna az éjszaki balladákból.”¹⁰⁸

A *Dalgyűjtemény* darabjainak zömét nem is szövegük vagy rímeik, esetleg metrumuk által tekinthetjük az Arany-életmű kontrollcsoportjának, hanem a bennük megszólaltatott témák vagy zsánerfigurák ré-

106 Kisfaludy Társaság Évlapjai, 7(1845–1846), 47. Idézi: ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 2), 245. Voinovich megemlíti, hogy a „feladás”, vagyis a pályázat konkrét témája Gaal József nevéhez köthető. Ez annyiban lehet érdekes, hogy Gaal *A peleskei nótárius* c. népszínművében maga is elénkelteti Zajtay Istvánnal a Kádár-história ezen sorát.

107 A dal valójában Konrad Pfeffel (1736–1809) német versének fordítása, amely Márton József 19. század eleji német tankönyveinek (pl. Bécs, 1811⁴, 169) állandó irodalmi szemelvényei közt szerepelt egy hosszabb vers részleteként (*Rózsihoz*), tehát Arany nemzedéke voltaképp tankönyvből ismerte. Hogy e kiszakadt részlet miként vált dallá, egyelőre nem tudjuk.

108 AJÖM I, 403. A *Rákócziné* néhány közköltészeti és népi szövegintarziájáról bővebben: Csörsz, „népdalunk után indulva...”, i. m.

vén. A kéziratban az említett betyárballadákon kívül a szerelmi dalok állandó hűségfogadalmi és hűtlenség fölötti kesergése is szembeötlő, míg a hagyományos értelemben vett keservek és panaszdalok hiányoznak. A cigány tematika nyelvi-humoros-halandzsázó részletei bizonyosan ott jártak a költő fejében *A nagyidai cigányok* vagy akár *A bajusz* megírásakor. Amikor egyébként azt írja valamiről: „czigányul van”, ez a közölhetetlen trágárságokat jelöli.

A bajusz háterszágából egy hetyke, verbunkos nóta érdemel figyelmet, ami az arcszörzet viselésének társadalmi kódjára utal (ami Szűcs Györgynek is hátrányt jelent). Arany véletlenül kétszer is feljegyezte:

Irigylik a bajuszomat Rátirititom
Ezt a kedves jószágomat Rátirititom
Pedig a nélkül a magyar Rátiritirom
Nem is igen derék gavar Rátiritirom. (I. 29. sz.)

Különösen gazdag a *János pap országa* és az *Eldorádó* című Arany-versek háttere,¹⁰⁹ nem véletlenül: a középkori eredetű eszem-iszom országok karneváli képsorai a magyar közköltészet számos műfajában megvoltak; a *Dalgyűjteményben* az *Igyunk, barátim, csendesen* kezdetű biedermeier dalocska képviseli (II. 3. sz.). Az epikus hősökhöz viszszatérve: tiszteletadással ér fel, ahogy Vörösmarty egyik Toldi-versét is lejegyzí, dallamával együtt: *Búsan elfeledve saskint egyedül* (II. 25. sz.). Ez ugyanis a *Toldi estéjének* egyik jól kitapintható előképe.

Néha csak rímek és jellegzetes szavak utalnak közköltészeti kapcsolatra, mint például a *Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ső levele* (1846) záró soraiban, amely kissé rejtőzködően a *Dalgyűjtemény* egyik műdalának (I. 25. sz.) rímeit és témáját idézi:

Sárga csizmás Miska sárba' jár
Panni patakon túl reá vár
Ne várd Miska Pannit mert nagy a sár
Sárga csizma sárba igen kár.

109 A téma hazai recepciójáról legújabban: SMID Bernadett, *Eszem-iszom ország képei: Egy gasztronómiai utópia nyomai a folklórban és a közköltészetben* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 5, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2017, 179–200.

*De ámbár a' sártól jöhetne
A' vízen át' még sem mehetne;
A' padot elmosta vólt az árvíz,
Panni Miska szemébe nem néz.¹¹⁰*

Hogy minálunk térdig ér a sár, víz.
– Ha nem isztok, hordjon el az árvíz!¹¹¹

A reformkori dalkultúrában jártas olvasók nyomban észrevehették a keserű öngúnyt *A csillag-hulláskor* című bókvers-sorozat (1867) VI. tételében is, amely a címe szerint: *Régi dal, új szöveg*. Ez nem más, mint a *Nem úgy van már, mint volt rég* kezdetű hazafias átokdal, amelyet Arany a *Dalgyűjtemény*ben csak egy strófával idézett (I. 22. sz.). A dal legbántóbb szakaszát költötte át – önmagára.¹¹²

Almási és Lónyai,	Székács, Arany, Szilassy
Hazánk illy több fattyai	S hazánk több ily pimaszi
Keresztekért akarnak	Keresztekért akarnak
Sírt ásni a magyarnak. ¹¹³	Sírt ásni a magyarnak! ¹¹⁴

A császári kitüntetés elfogadása már egy 1849-es Arany-vers hőse, a szökött katona szempontjából is diszsonáns lett volna. A vén harcfi – ismét csak az említett verbunkos dal hatására – így nyilatkozik az uralkodóról:

Adott a mellemre
Krajcáros keresztet:
Mármost azt akarná,
Hogy e réz keresztért
Ontsam neki én az
Ártatlan magyar vért.

110 A 2. szakasz forrása: *Hasznos Multságok*, 1819, II. félesztendő, 37. sz., 289.

111 AJÖM VI, 12.

112 Az analógiára már felhívta a figyelmet BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 263.

113 *Egy genialis magyar nóta (Nem úgy van már, mint volt rég)*, 12. versszak = uo., 165.

114 AJÖM VI, 140.

Száradjon el inkább
A két kezem vállig. [...] ¹¹⁵

Ugyancsak *A csillag-hulláskor* ciklus őrzi a VIII. *Hiúságom!* című verset, amelynek nemcsak a nótajelzése volt a

Minek az a pörge kalap
Ha a legény csak egy falat
Csillagom, galambom!

hanem az irodalmi mintája is. A „Mit ér...” kezdőszavakra épülő csúfoló hajdan az urizáló divatot gúnyolta, s bár nincs benne a *Dalgyűjtemény*-ben, de a Bartalusnak máskor átadott kották közt szerepel „Arany János után” jelöléssel, kissé eltérő szöveggel:

Mit ér a pántlikás kalap
Ha a legény csak egy falat?
Csillagom, galambom.
Minek az a cifra kötő,
Ha az apád Kosár kötő,
Csillagom galambom. ¹¹⁶

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?
Csillagom, galambom.
Minek nekem az a kereszt?
Disznóorra arany perec?
Csillagom, galambom. ¹¹⁷

Arany a népies tárgyú verseiben – akárcsak elődei, Czuczor és Petőfi – gyakran alkalmazza az elbeszélő-tanulmányosztó hangnemet, melyben a beszélő és a szerző pozíciója keveredhet. Ezt a technikát az anonim közköltészet csiszolta ki, a *Dalgyűjtemény* több dala képviseli, például:

Sárgarépa kemény mag
Jaj beh kevély legény vagy
Hej mit ér a kevélységed
Ha nincs szép feleséged.
(I. 1. sz., 3. versszak)

¹¹⁵ *Rásiut az esthajnal* (1849) = AJÖM I, 61.

¹¹⁶ *Bartalus István kézírata*, I. 1. sz.

¹¹⁷ AJÖM VI, 141.

A rejtjelezett idézetek beépülésére még egy példát hozhatunk. Arany már diákkorából ismerhette azt a „félrehallós” nótát, amely trágár rímeket sugall, de sosem mondja ki őket. A kiterjedt szövegcsalád a 18. században jött létre *Van egy hitvány, tetves, rongyos vá-, vá-, város* kezdettel, de már az 1790-es évektől létezett egy altípusa *Júliusban szépen peng a ka-, ka-, kasza* kezdettel. Többnyire ez utóbbinak volt egyik strófája a *Mesterlegény fájlalja az i-, i-, inát* kezdetű szakasz, amelyet Arany lekottázott a *Dalgyűjteménybe* (I. 80. sz.):

Mesterlegény fájlalja az i – i – inát,
Hogy nem kaphat minden reggel pi – pi –
Pipa, dohány, kostökök
Jókor reggel früstököt.

Máshol viszont nem ezt a strófát hasznosította, hanem a szövegcsalád állandó, szintén „félrehallós” záradékát (*Szarvastag az uraknak, lencse, borsó barátak*).¹¹⁸ Ezt külön is közli a Magyar Nyelvőrben, *Szójátékok* című rövid írásában: „*Szarvas tag az uraknak, lencse, borsó, parasztnak*”,¹¹⁹ sőt a *Báró Kemény Zsigmondhoz* szóló versben (1865) ugyanez adja a záró formula poénját:

Nem ügyeltek lábra s tagra:
Ami rímel szarvas-...
Az legyen jutalmatok!¹²⁰

Arany további versszakokat is ismert ebből a tréfás szövegcsaládból. Már egyik legkorábbi művében, a *Lelki szeméthordó lapát* című prédikációparódiában felidézi e nótának egy ritka strófáját:

118 Korábbi előzménye, a *Van egy hitvány, tetves, rongyos város* kezdetű szövegcsalád részeként: *Közköltészet 1: Mulattatók*, kiad. KÜLLÖS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 112. sz.

119 SZALONTAI aláírással; MNytr, 8(1879)/VIII, 381–382 = AJÖM XI, 543.

120 AJÖM VI, 153–155.

Jus jurandum facere,
jó bűvő hely a csere¹²¹

Finis rei operae
Jó bűvő hely a Csere¹²²

Itt a Csere valóban nagybetűvel írandó, mivel Szalontán egy konkrét helyet jelöl, nemcsak a bokrot. Ezek az adatok jobbára eddig is ismertek voltak, de fontos hangsúlyoznunk: csak úgy alkotnak rendszert, ha a *Dalgyűjtemény* kurta szövegidezéseihez hozzákeressük a le nem írt, de Arany emlékezetében ugyanúgy jelen lévő szakaszokat.

Ilyen, kibővített alapszöveget fordított parodisztikus céllal németre *Volkslied* címmel¹²³ – a *Dalgyűjtemény* csak az első két szakaszt őrzi.¹²⁴

Nincsen olyan derék asszony
Mint Győriné mint Győryné komám asszony
Mint Győriné mint Győriné komám asszony.

Tepsibe süti a lepényt
Odacsálja odacsálja a sok leginyt
Odacsálja odacsálja a sok legényt. stb. (I. 43. sz.)

„Ha lepényem megettétek
Kati lányom, Kati lányom elvegyétek.”

„Nem kell nekünk a kend lánya,
Három rőfös, három rőfös a szoknyája.”

S gibt keine Frau so g'scheidt und klug
Als die G'vatterin, Frau von Krug.
Sie bäckt den Kuchen in der Pfann'
Sie lockt die jungen Burschen an.

121 *Egy kisleány bokrétát kötözött* = *Szatmári melodiárium* (1820-as évek; STOLL 1295), 77. sz., 6. versszak. – A kéziratok részletes leírását lásd *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad., összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám)

122 AJÖM VI, 206.

123 Erről bővebben lásd Tarjányi Eszter tanulmányát jelen kötetben.

124 A fordítás tényére már Gyulai Ágost is utalt: KODÁLY–GYULAI, i. m., 126.

»Wenn ihr die Kuchen mir gegessen,
 Sollt ihr die Kathe nicht vergessen.«
 »Wir mögen eure Kathe nie:
 Denn ihr Rock reicht nur bis zum Knie«. (1882)¹²⁵

Van, amikor csupán formuláris részletek köszönnek vissza Arany műveiben – ezeket ismerhette akár a *Dalgyűjtemény*ben rögzített dalokból, akár máshonnan. Egyikük két helyen is felbukkan, talán egy diákdal egyik sorának hatására:

Ha valaki vigan él vigan él
 A juhász éppen úgy él
 A juhász éppen úgy él.
 Zöld mezőben
 Zöld erdőben
 Sétál, dudál furulyál furulyál
 Billeg ballag meg megáll
 Billeg ballag meg megáll (I. 66. sz.)

A versszak belső sorai ránk kacsintanak a *Rózsa és Ibo*lya (1847) vázlatának egy sorában:

Járt vadászni minden reggel,
 Sok kutyával, nagy sereggel,
 Zöld erdőbe, sík mezőre; [...] ¹²⁶

De egy másik, 1853-ban írt humoros versben is, ahol egy medve mondja magáról:

Zöld erdőben, zöld mezőben
 Barangolva bátran,
 Kiskirályi méltósággal
 Tetszésemre jártam. ¹²⁷

¹²⁵ AJÖM VI, 210.

¹²⁶ Uo., 50.

¹²⁷ Régi jó időből (1853) = AJÖM I, 193, 3. versszak.

A formula forrása azonban nem feltétlenül ez a dal volt, hiszen hasonlóképp kezdődött egy szerelmi szöveg, amelyet Arany a versidom-tanulmányban idézett: „Zöld erdőben, zöld mezőben lakik egy madár”.

Egészen meglepő Arany-művekben is találunk kapcsolatokat a *Dalgyűjteménnyel*. A *Hamlet*ben Ophelia egyik, közköltészeti tónusú dalát például kifejezetten játékosan fordította le. Az eredetileg 7, 5, 7, 5-ös metrum ugyanis 6, 6, 6, 6-ossá (sőt valójában 2×12-essé) vált:

Hogy ismerem én meg
Hív szerelmed mástól?
Pörge kalap-, botja-,
S fűzött sarujáról.¹²⁸

A népdaltípust, amely Arany tollát önkéntelenül (de inkább tudatosan) eltérítette, egy 1837-ben feljegyzett felvidéki változatból idézzük:

Megismérni a kanászt csak a járásáról,
Cifrán kötött bocskoráról, tarisznyszerűjéről.
Gic, gic, gic!¹²⁹

A szöveg folytatásaként ismert másik szakaszt Arany a *Dalgyűjtemény*-ben kottával is megörökítette:

A sűrűbe a disznó, csak a farka látszik
A híd alatt a kanász, a baltával játszik. (I. 93. sz.)

Vannak gyanús metrikai kapcsolatok is, amelyek egyelőre felderítésre várnak. A *Dalgyűjtemény*ben például (különösen az I. fejezetben) nagyon magas a 7-es sorokból álló dalok aránya; Arany életművében viszont ez elég ritka. A 4×6-osoknak volt egy speciális típusa a 19. század eleji közköltési forrásokban, amely ötsorosra bővült, többnyire a

128 ARANY János, *Drámafordítások 1, Shakespeare: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, dán királyfi, János király*, kiad. RUTTKAY Kálmán, Bp., Akadémiai, 1961 (Arany János Összes Művei, 7), 192.

129 Horovicz Fülöp *gyűjteménye* (1837; STOLL 820), I. 14. Kiadása: *Világi énekek és versek (1720–1846)*, vál. CSÖRSZ Rumen István, műfaji bev. KÜLLÖS Imola, Bp., Unikornis, 2001 (A Magyar Költészet Kincsestára, 97), 158.

3. sorocska ismétlésével (vö. *Lóra, csikós, lóra*). Arany versei közt is akad egy ötsoros 6-os, de az ismétlés mellőzésével – amiképp a *Majd elmegyünk, rózsám, Komáromba* kezdetű dalnál is kivédi. Hogy az *Aj-baj!* című verse mögött pontosan melyik dallam munkálkodik, nem tudjuk:

Nem fáklya vagy, éltem:
Vagy te silány gyertya
Mely csepü-kanócat
Sercegve itatja,
Majd-majd el is oltja. (1869?)¹³⁰

Végül lássuk, mivel gazdagíthatja a kutatásokat két színpadi dal „helyi értéke”. Az első szöveg már régiségnek számított Arany ifjúkorában, ám nagyon személyes élménye fűződhetett hozzá. A debreceni színtársulat hőskorában, az 1790-es években állandó repertoárdarab volt Karl von Eckartshausen darabjának magyarítása, az *Inkle és Járíko vagy Az arany idő* című énekes játék. Többféle megzenésítéséről tudunk, sőt a dalbetéteket nyomtatásban is kiadták (1808?, Pest). Ennek kései felújításában, például 1836. május 9-én Nagykárolyban Arany maga is színpadra lépett Zerim szerepében.¹³¹ A dalszövegek kiadása szerint a darab *Utolsó Kar Éneke* pedig épp Arany kottás kéziratának egyik rejtélyes darabja volt, amelyet eddig annak ellenére nem azonosítottak, hogy Arany maga jelzi: „Színpadról került.”¹³² A költő bizonyára fejből idézte, jelentős eltérésekkel,¹³³ így érdemes most mellé tenni (bal oldalon) a színpadi verziót:

130 AJÖM VI, 149.

131 A sokat idézett színlap *Az arany idő: Dallos Vig Játék 3. Felvonásban* címmel, a szerzők megjelölése nélkül jelöli a darabot. OSZK Színháztörténeti Tár.

132 Bartalus István nem közli a dalt, de megemlíti mint a reformkori színpadias gitárrepertoár darabját, Gyulai Ágost is átveszi ezt az érvelést, s csupán egy adatot tud rá a sárospatakinak gyanítható *Fejér–Göntzy-melodiárium*ból (1802, STOLL 566, helyesen: 98). Vö. KODÁLY–GYULAI, i. m., 158–159.

133 Az Arany által külön jegyzetben megmagyarázott *érdekelni* ige például egyáltalán nem szerepel a nyomtatott szövegben, de még a Fejér–Göntzy-féle korai kéziratban sem.

Európá [!] most el éri	Európa már elérte
Az arany időket.	Az arany időket,
Mert az Embert nem esméri,	Mert az ember nem is meri
'S öldököli őket.	Érdekelni őket
Ha pénzt nem nyomfz a' markába,	Ha pénzt nem nyomsz a markába,
Minden kérésed hijába:	Minden kérésed hiába;
Nálok Érdem, 's a' Tudomány	Nálok érdem és tudomány:
Tsupán a' pénz; ez kéfz bálvány. ¹³⁴	Csupán a pénz, egész bálvány.
	(II. 22. sz.)

Hogy Arany emlékezetében ez a darab jelentős nyomot hagyott, jelzi, hogy a nyitó dalt is kottával idézi a *Dalgyűjteményben* (*Zafír színbe felöltözve*, II. 36. sz.). A „Kántus darab a 20-as években” jegyzet viszont arra utal, hogy az éneket a diákok kórusában ismerte meg, nem a színtársulatban, s ez – a *Fejér–Göntzy-féle* előző adatot tekintve – megtörténhetett a pénz bálványozása ellen írt dal esetében is.

A kutatók figyelmét eddig ugyancsak elkerülte a kézirat másik, népdalok közt megbúvó darabja, amelyet Arany *Népdal, mesterkéltszöveg-gel* címmel jegyzett fel. A *Halkan* ('lassan') éneklendő, panaszos műdal végén ismét ott olvasható egy fontos jegyzet: „(Szinpadi töredék lesz)”. Ez az adat, illetve a szöveg tartalma fontos összefüggést sejtet az Arany-életművel:

De, jaj, mit látok, istenek?
Óh egek, a kedvesem,
A szeretett Pyram', vérbe'
Fetreng, higyem é vagy sem? (I. 83. sz.)

Vajon milyen színdarab töredéke lehet ez? Mivel Thisbe siratja benne Pyramus halálát, a szerelmespár történetét feldolgozó műhöz tartozhat, például Fusz János Pozsonyban bemutatott melodrámájához (*Pyramus und Thisbe*, 1802). Ennek azonban egyelőre nem tudunk magyar fordításáról. Ilyesféle dal persze akár egy *Szentivánéji álom*-parafrázisban is elhangozhatott. Netán Arany a színészektől hallotta-tanulta? (Bár tud-

134 *Inkle és Járíko vagy Az arany idő énekes játéknak dallai*, Pest, Trattner Mátyás, é. n., Nro. 16. (*Utolsó Kar Ének.*), 16.

tunkkal őelötte nem játszották e darabot Magyarországon.) Avagy épp a saját, megsemmisített ős-fordításának részlete volna...?

Az Epilogus és a Tamburás öregúr

Végül néhány merész gondolat két, nagyon ismert Arany-versről. Az *Epilogus* (1877) versformája mögött furcsa módon akár egy közismert debreceni gúnydal bújhat meg, a belső refrénsorban a zenei hangok váltakozásaira szűkítve a szótagszámot. A háttérszöveg – vagy inkább metrikai ötletpont – nem más, mint a Jókai által is említett „Dungó”, amelyet alantassága miatt nem vettek fel a debreceni diákok a *Csittvári krónikába*, noha a primitív, dacos ellenállás közkeletű dokumentuma volt: „hiába doboltatta ki a tanács az utcaszegleteken, »hogy a Dungót ne danolják« – az volt rá a felelet, hogy »csak azért is Dungó!« [...] Ez a »dungó« egy olyan sárban járó s amellet oly ostoba nóta; szövege undorító, dallama sületlen; csupa kicsiny nagyságok szidalma, még kisebb nép által, hogy a jelenkor szégyenleni fogja azt, s a jövő kor átugrik rajta.” (*Eppur si muove*, 2. rész)¹³⁵ Arany mégis feljegyzi – hasonlóan a debreceni *K. R.-gyűjteményhez* (1839 k.):

Debreczenben kidobolták
Hogy a dongót ne danolják:
Csak azért is dongó,
Diriduri diridongó.

Debreczen a híres város
Professor ott a kocsmaros
Diriduri dongó,
Diriduri diridongó. (I. 98. sz.)

Majdnem biztos, hogy *A nagyidai cigányok* (1851) egyik hőse, Diridongó is innen kapta a nevét, megőrizve az alpári kontextust. Egyre erősebb viszont a gyanúm, hogy épp közismertsége, „földközelisége” és pimasz-

¹³⁵ Jókai a dalról az *Egetvívó asszonyosív* c. regényben és *A debreceni lunátikus c.* elbeszélésben is említést tesz.

sága miatt *neszmeként* motoszkálhatott ez a dal Arany fülében, amikor az *Epilogust* írta.

Az életet már megjártam.
Többnyre csak gyalog jártam,
Gyalog bizon' ...
Legfőlebb ha omnibuszon.¹³⁶

Ehhez képest üzenet értéke volt annak, ahogyan a záró strófa egy kibővített (de e dallamból is kifejezhető) versformára módosul:

Most, ha adná is már, késő:
Egy nyugalom vár, a végső
Mert hogy' szálljon,
Bár kalitja már kinyitva,
Rab madár is, szegett szárnyon?¹³⁷

Játék ez is, de igen keserű. Hogy a strófa tartalmilag *A rab gólya* képét idézi fel, már sokaknak feltűnt. Ám a versforma legalább annyira fontos, ugyanis Aranynál csak egyszer fordult elő egy kicsit bővebb rokona: épp ott. Harminc évvel korábban, pályája legelején.

Árva madár, gólya madár,
Sohse nő ki tollad, ne várd,
Soha többé, fagyos télig;
Mert, ha épen
Nő is szépen:
Rossz emberek elmetélik!¹³⁸

A „szegett szárny” tehát nemcsak a betegséggel-gonddal terhes öregséget jelenti, hanem – a régi versre alludálva – az emberek kártékonyságára is utal.

Arany a saját régebbi munkáit éppoly mélyen, áttűnéseken, *neszmeként* emelte át újakba. „Ennyi volt csak; S hogy megint ültessenek, oltsak...”

136 AJÖM I, 322.

137 *Uo.*, 323.

138 *Uo.*, 14.

Már Bartalus, majd Kodály és Gyulai, de több mai cikk is felhívja a figyelmet a *Tamburás öregúr* és a *Dalgyűjtemény* közös gyökereire, egymásból táplálkozó motívumaira. Valóban találunk párhuzamot a kottás füzet repertoárja és a vers között, amely sokak szerint *ars poetica* jellegű, de legalább annyira a konkrét élethelyzet tükre. A hangulatok és korszakok közti hullámmászás, az asszociatív, sugallatszerű dallamfoslányok híven tükrözhetik ezt a lelkiállapotot.

A vers címe is tágabban értendő. Jól tudjuk, hogy a hangszerek régi magyar elnevezései viszonylag szabadon keveredtek. Tari Lujza megállapítja, hogy Nagyszalontán és környékén a citerát hívták tamburának; bizonyára citerán játszott az a muzsikus is, akit Arany a *Bolond Istók* egyik kihagyott szakaszában említ: „hallgatni eljárt egy vén tamburáshoz”¹³⁹ – ez az élmény ott munkálhat az 1877-es vers hősének alakjában is. Más vidékeken a tambura kifejezés a török-délszláv eredetű, hosszúnyakú hangszertípust jelölhette. A pesti közönség számára inkább régies és általános érvényű volt – ahogy például a *lant* –, ők bármilyen pengetős hangszert beleláthatnak a versbe. Akár a gitárt is, amivel Aranyt barátai megajándékozták. Annál inkább, mert Arany talán ismerte a *tamburából* származó, hamar feladásba merült nyelvújítási szót, amely valaha a gitárt jelölte: *hangora*...¹⁴⁰

Ebből a nézőpontból (amit persze a költőn kívül más aligha értett) Arany nem is egyszerűen tamburás, hanem *újra tamburássá vált* öreg úrként lép elénk, akinek az új hangszer lehetőséget ad a régi emlékek felidézésére, a kirándulásra régi önmagában.¹⁴¹ A vers így a *Letésem a lantot* távoli tükörképévé válik,¹⁴² s épp arról szól, hogy nem lehet letenni a hangszert, mert az a belső dallamok utolsó menedéke, a magány allegóriája, egyben a megfáradt, idős ember vigasza. Ahogy a harmadik walesi bárd „Kobzán a dal magára vall”, az öregúr és hangszere is összeforrt: „A két öreg szerszám *egymásra* utal.” Érdekes, hogy az idős Toldi is így szólítja Bencét, hű társát:

139 TARI, *Gitár és tambura...*, i. m., 71–72.

140 A ritka szót Arany például a Hölgyfutár 1856. évfolyamában láthatta; ekkoriban maga is publikált a lapban.

141 Érdekes, hogy máshonnan indul, de épp ugyanilyen következtetésre jut a vers egyik, modern irodalommal foglalkozó elemzője: BALÁZS Imre József, *Arany János gitárja*, Székelyföld, 21(2017)/3, 42–48.

142 Hasonlóan a *Mindvégig* c. vershez, amelyet alig két héttel később írt. AJÖM I, 335–336.

»Ősz barátom, Bence, azt hagyom meg neked:
 Tisztogasd ki szépen őket szegényeket;
 Régi rozsdás szerszám vagy te már magad is;
 Dörzsöljétek egymást, hadd fogjon rajtad is.
Fénylenünk kell, öreg, fénylenünk még egyszer!
 Mért ne lenne fényes, bár kopott, a fegyver!
 Ne búsulj, ne őszülj, kenyeres cibora:
 Hátra még nekünk a vénasszonyok nyara. [...]«¹⁴³

Ezekre a szuggesztív sorokra méltán emlékezett az 1870-es évek olvasóközönsége. Másfelől azonban arra is figyelhetek, hogy Bartalus kiadványaiban egyre-másra jelennek meg az Aranytól átvett népdalok, ilyenformán saját zeneszeretete, korábban rejtegetett folklórtudása széles nyilvánossághoz jutott. Új személyiségjegyként kellett felfedeznie a közönségnek, de valamelyest önmagának is.

A *Tamburás öregúr* tehát Kodály, Tari és a magam véleménye szerint sem csupán metaforikusan, az életmű egészének ars poeticájaként olvasható, hanem a konkrét lélektani és élethelyzet ábrázolásaként is. A jelen impulzusait tudatosan kiszűrő, régiségek és emlékek közt élő költő képe nyilván túlzás (Arany nagyon is napirenden volt sok mindennel), de történetesen a zenei praxisára mindenképp igaz lehetett. A versben idézett dalok-témák-stílusjegyek voltaképp a *Dalgyűjtemény*ből is visszakereshetők, bár 1877-ben ez a tisztázat már nem volt a keze ügyében, legfeljebb a háttérül szolgáló kottafecnik. Ezeken teljesen más darabok is lehettek, mint amelyeket 1874-ben letisztázott, illetve máskor adott át Bartalusnak, aki rá hivatkozva közölte őket, akárcsak saját szerzésű dallamait.¹⁴⁴ Hogy még mi minden volt meg vázlatain, illetve az emlékezetében, aligha tudjuk megbecsülni – a tanulmányok és a levelezés idézetei messze túlmutatnak a lekottázott örökségen. Ezért nehéz konkrét szövegeket rendelni a *Tamburás öregúr* utalásaihoz, holott Kodály előszava szerint: „A vers e dalok ismerete nélkül ködös, hangulat marad, igazi reális létet e dalok ismerete ad neki, ha hallhatóvá

143 *Toldi estéje*, 5. ének = AJÖM II, 197.

144 A Bartalus-kéziratban ezek a *Dalgyűjtemény*nél későbbi dátumokkal szerepelnek. Olyan is akad, amit csak nyomtatásban közöl (Csokonai Vitéz Mihály *Bakhushoz* című kardalának kottás változatát), megjelölve, hogy Arany ezt nem kottapapírra írta le neki, hanem egy sima papírra, amit maga vonalazott meg e célra 1882-ben. Vö. *Arany János dalai*, i. m., 13.

lesz, mi rezgett az öregúr lelkében.”¹⁴⁵ A kottás kézirat valóban ilyen benyomást kelt, ha folyamatában olvassuk. Néhol a rokon dallamformák vagy motívumok szolgálnak egymás hívőjeleként, máskor viszont ellenpontosító dinamikai és poétikai váltásokra lehetünk figyelmesek:

Mind régi dalok, csuda hangmenettel:

Váltva kemény, lágy,¹⁴⁶ – s magyar a némettel; –

Hegyes-éles jajja úti betyárnak,

vö. Nem jó föld ez, pajtás,
nem jó itten lakni,

Ki hallja szavát törvényfa-madárnak. [...]

Mert a szegény legényt meg
szokták itt fogni.¹⁴⁷

Olykor egy-egy ének nyújt neki vigaszt;

A hitujítás kora szülte még azt:

Benne a tört szív, bünt-vallva, levertere,

vö. Szánja az Úristen (1859)

Vagy erős hittel Istenhez emelve. [...]

vö. Krisztus urunknak áldott
születésin (1874)

De azért nem tűri rajta meg a port;

Emlékezetes neki minden akkord;

Egy hang: s feledett régi dalra émed –

Szövege cikornyás, dallama német.

Az öreg úr így, dalai közt élve,

Emlékszik időre, helyre, személyre:

Kitől, mikor és hol tanulta, dalolta

vö. „Paraszt legénytől való.

Ezt is, amazt is, gyermekkora oltá.¹⁴⁸

Széltire fűtták 1829 körül”

A vers keserű zárlatot kap a koldus motívumával, különösen, ha tudjuk, hogy Arany hányszor utalt a költészet piaci értéktelenségére, például az *Író-szobám* (1850) közismert soraiban, ahol a csizmadiaához képest írja le munkáját eladhatatlanként.¹⁴⁹ A koldus figurája szintén több versében szerepel,

145 *Előszó* = KODÁLY–GYULAI, *i. m.*, 9.

146 Értsd: dūr (‘kemény’) és moll (‘lágy’) hangnemű dallamok.

147 Barna Péter balladája: *Dalgyűjtemény* I. 13. sz. (*Jó ló volt a fakó*).

148 AJÖM I, 325–327.

149 *Uo.*, 99–100. A vers így annak a régi diákirodalmi műfajnak lett kesernyés paródiája, amelyben eredetileg az értelmiségieket nevezi győztesnek a mesterek és parasztok ellenében.

mindig szánandó, rokonszenves alakként, mindenekelőtt *áldozatként*. Láthattuk, hogy a *Dalgyűjtemény*ben szerepel egy koldusének töredéke, amely Kádár vitéz patinás históriáját idézi fel, ami a koldust (a valóságos antropológiai szerepkörnek megfelelően) értékmentőként és -őrzként mutatja be. Erre szépen rímel Ercsey Sándor visszaemlékezése 1880-ból, amikor a Margitszigeten meglátogatja a betegeskedő költőt, s gitározás közben találja őt, aki mintha épp a versből szólna ki:

Egy alkalommal épen olyankor jöttünk vissza sétánkból, midőn egy régi magyar dalt játszott; és midőn szobájába beléptünk, így szólt hozzám szelíd keserűséggel: „Látod, öcsém, így mulatja magát az öreg vak koldus.”¹⁵⁰

A régi mondást – *A vén muzsikus minden nap feled egy nótát* – Arany már ifjúkorában ismerhette. Korábban is használta már, *A világ* (1852) című filozofikus vers egyik szakaszában, ám ott nem önmagát, hanem a világot hasonlítja hozzá:

A világ egy vén muzsikás,
Nem tud ő már kezdeni mást;
Minden hangból húz csak felet,
Minden nap egy nótát feled.¹⁵¹

Ez jókora különbség a *Tamburás öregúr*hoz képest, aki mégiscsak a régi dolgok furcsa tárházaként, megőrzőjeként lép elénk, hiába írja, hogy „[ő] is »minden nap feled egy-egy nótát«”. Félig álomvilággá vált, lassanként feledésbe merülő dalait ezért nemcsak az idős, fátyolosan látó és halló Arany megindító portréja kísérő motívumainak vélem. Sőt, még csak nem is a költő ihletőinek, hiszen nem hallgatja el vegyes minőségüket, idegenszerű vagy avíttas dallamukat. Valami más, akaratlanul egyesült, relatív egykorúságában összeforrt dalkincs ez. Az egyéni, magányos emlékezet nem öncélúan őrzi, hanem – mint láthattuk – a hajdani közösségek, mások emlékeiként, ami egyre töredékesebb lenyomatként hívható elő belőle. Olyan örökségként, ami ma már csak önmagunknak és önmagunkról szól.

150 AJÖM XIX, 898.

151 AJÖM I, 159.